

TASHBIHI, TANAKALI ZA SAUTI, WAFANYA KAZI, VITAWA, VITATE, MALIPO, UFAHAMU, INSHA MBALIMBALI, UFUPISHO, TAFSIRI NA METHALI 610

TASHBIHI

Tashbihi / Vifananisho

Tashbihi ni fani inayotumika kulinganishia sifa za kitu kimoja na kingine. Tashbihi inapotumika, kiunganishi kama/mithili ya/ja hutumika.

Mifano ya tashbihi

- 1) Mchafu kama fugo.
- 2) Safi kama mfua uji.
- 3) Mvumilivu kama mtumwa.
- 4) Mlafi kama fisi.
- 5) Mnafiki kama panya, nduma kuwili.

Miongozo (guidelines) hii katika UFAHAMU, NATHARI na USHAIRI itarahisisha kazi ya walimu katika ufundishaji wa karatasi ya P320/1 ambayo imefikiriwa kuwa ngumu kwa wanafunzi. Vipengele kadhaa vimetolewa na sasa ni jukumu la wanafunzi kufanya mazoezi katika kitabu hiki akizingatia miongozo/vipengele hivyo wakisaidiwa na walimu wao ili wapane katika mitalaa ijayo. Lakini walimu mnapaswa kuongezea katika mifano iliyotolewa kitabuni ili wanafunzi wapate tajriba ya kutosha kwa kufanya mazoezi kadhaa inayohusu ufahamu, nathari na ushairi.

Fauka ya hayo, mwishoni nimejaribu kuweka maswali kadhaa kutoka kila sehemu yanayoulizwa mara nyingi katika karatasi hii ya P320/1 na namna ya kuyajibu maswali hayo.

- 6) Mwaminifu kama njiwa.
- 7) Huzuni kama mfiwa.
- 8) Wasiwasi kama kuku mgeni, mwasi.
- 9) Kwenda pole kama kobe, konokono.
- 10) Mfupi kama mbilikimo.
- 11) Mrefu kama unju.
- 12) Mwenye bidii kama mchwa, nyuki.
- 13) Mwenye uzembe kama kupe, chaza, kozi.
- 14) Mwenye nguvu kama tembo/ndovu, kifaru.
- 15) Mjinga kama samaki.

- 16) Mjanja kama sungura, Abunuasi.
- 17) Mkali kama simbabuka.
- 18) Mwoga kama kunguru.
- 19) Mwenye maneno mengi kama chiriku.
- 20) Mnyamavu kama kaburi/mava.
- 21) Wazi kama mchana.
- 22) Tulia kama maji mtungini.
- 23) Furahi kama mama aliyepata mtoto salama salimini; tasa aliyepata mtoto; kibogoyo aliyeota jino; kipofu aliyetanabahi kuona.
- 24) Hasira kama za mkizi.
- 25) Bahati kama mtende; mwana aliyezaliwa Ijumaa.
- 26) -ngi kama njugu, mchanga ufuoni mwa bahari, siafu.
- 27) Adimika kama wali wa daku; barafu ya kukaanga; kaburi la baniani; kivuli cha nzi; maziwa ya kuku.
- 28) Nata kama gundi.
- 29) Nukia kama ruhani.
- 30) Nuka kama kidonda, beberu, mzoga.
- 31) Tamu kama halua.
- 32) Tamu kama asali.
- 33) Chungu kama shubiri, subiri.
- 34) Weusi kama wa mpingo, kizimwili.
- 35) Weupe wa theluji – sio wa mtu.
- 36) -zito kama nanga.
- 37) -epesi kama unyoya.
- 38) Kubwa kama uwanja wa ahera, bahari.
- 39) 3940. Majuto kama ya firai.
- 40) Kuiga kama kasuku.
- 41) Maringo kama tausi.

- 42) Tumainia kama tai.
- 43) Angua kicheko kama radi, jitu, fisi.
- 44) Baridi kama barafu.
- 45) Kigeugeu kama kinyonga/lumbwi.
- 46) Wivu kama joka la mdimu.
- 47) Fuatana kama kumbikumbi.
- 48) Mrembo kama malaika.
- 49) Kupenda kama moyo wa mtu.
- 50) Kutunza kama jicho la mtu.
- 51) Msahaulifu kama nyati.
- 52) Kuzurura kama mbwakoko.
- 53) Kutapatapa kama samaki atolewapo majini.
- 54) -pofu kama jongoo.
- 55) Tumbo kubwa kama kiriba.
- 56) Paa kama moshi.
- 57) Imara kama chuma cha pua.
- 58) Maneno mengi kama chiriku.
- 59) Msiri kama kaburi.

TANAKALI ZA SAUTI

Sources Tanakali hutumika kuelezea sauti mbalimbali za mambo.

- 1) Kutulia tulii.
- 2) Kunyamaza jii.
- 3) Kucheka kwakwakwa.
- 4) Kulia kwikwikwi.
- 5) Kulala fofofu.
- 6) Kunukia nhh.
- 7) Kunuka fee/mff mff.
- 8) Kubweka bwebwebwe.
- 9) -eupe pepepe.

- 10) -eusi pi/titititi.
- 11) Furaha
riboribo/furifuri/mpwitompwito.
- 12) Kupamba kochokocho.
- 13) Kujaa pomoni.
- 14) Kumaliza fyu.
- 15) Kuchapua miguu chapuchapu.
- 16) Kuregea regerege.
- 17) Kuloa
rovurovu/lovulovu/chepechepe.
- 18) Kuponea chupuchupu.
- 19) Kujifunika gubigubi.
- 20) Kumwagika mwa.
- 21) Kutiririka tiriri.
- 22) Kuchuruzika churururu.
- 23) Kudondoka ndondondo.
- 24) Kumulika mwaa.
- 25) Kunyooka twaa.
- 26) Kuanguka pahali pagumu pu.
- 27) Kuanguka mchangani tifu.
- 28) Kuanguka matopeni pwa.
- 29) Kuanguka majini chubwi.
- 30) Kuanguka kwa mtu mnene bwata.
- 31) Kuanguka kwa shilingi (chuma)
sakafuni tangi!
- 32) Kuanguka kwa kitu chepesi kama
vile penseli kacha!
- 33) Kuteleza parr.
- 34) Kuvunjika kenyekenye.(kuvunjika
kabisa)
- 35) Mchuzi rojorojo.
- 36) Matatizo tipitipi.
- 37) Kuchoka tiki.

- 38) Kusaga tikitiki.
- 39) Kubingirika bingiribingiri.
- 40) Kudunda dududu.
- 41) Kufunga ndindindi.
- 42) Kukataa katakata.
- 43) Kutopata ng'o
- 44) Kuvurugika vuruguvurugu.
- 45) Kuteketea teketeke.
- 46) Kukumbatiana papatu papatu.
- 47) Kupukutika kupukupu.
- 48) Kupiga po!
- 49) Kulewa ndi/chopi/chakari.
- 50) Huzuni mpwitompwito.

WAFANYAKAZI

Kazi ni za aina nyingi duniani. Nyingine zinahitaji ujuzi, elimu na tajriba ya kiwango cha juu ukilinganisha na nyingine.

Mifano

- 1) **Mhasibu:**Mtaalamu wa kuweka hesabu ya fedha.
- 2) **Mhandisi/injinia:** Mjuzi wa kutengeneza, kuhudumia na kuunda mitambo.
- 3) **Tarishi/Katikiro:** Anaye hudumu ofisin kwa kutumwa kupeleka habari au ujumbe.
- 4) **Bawabu:** Alindaye mlangoni.
- 5) **Topasi/chura:** Asafishaye choo.
- 6) **Tabibu/daktari/mganga:** Mwenye ujuzi wa kutibu.
- 7) **Muuguzi/mualisaji:** Ahudumiaye wawele/wagonjwa
- 8) **Msarifu:** Anayesimamia na kuidhinisha matumizi mazuri ya fedha katika shirika.

- 9) **Dereva:** Aendeshaye vyombo vya nchi kavu k.v. gari
- 10) **Nahodha:** Aendeshaye na kuongozavyombo vya majini k.v. meli
- 11) **Rubani:** Aendeshaye na kuongoza vyombo vya angani k.v.ndege
- 12) **Utingo/taniboi:** Mpakiaji na mpakuaji wa mizigo katika gari.
- 13) **Hamali/mpagazi/mchukuzi:** Abebaye mizigo kwa malipo.
- 14) **Machinga:** Auzaye bidhaa rejareja kwa kuzungukazunguka.
- 15) **Malenga:** Mtunzi stadi wama shairi na nyimbo.
- 16) **Manju:** Stadi wa kutunga na kuimba nyimbo katika ngoma.
- 17) **Kuli:** Apakiaye na kupakua shehena za forodhani.
- 18) **Dobi:** Afuaye na kupiga nguo za watu pasi kwa malipo.
- 19) **Sogora:** Fundi wakupiga ngoma.
- 20) **Saisi:** Atunzaye Wanyama wanaopandwa k.v. punda na farasi.
- 21) **Msajili:** Awekaye orodha ya kazi, vitu au viumbe.
- 22) **Mkalimani/mtarijumani:** Afasiriaye lugha moja hadi nyingine.
- 23) **Sonara:** Atengenezaye mapambo kwa kutumia madini.
- 24) **Kinyozi:** Anyoaye nywele.
- 25) **Msusi/msosi:** Asukaye watu nywele.
- 26) **Ngariba:** Apashaye wavulana tohara katika jando.
- 27) **Mkunga:** Awasaidiaye wajawazito kujifungua.
- 28) **Kungwi:** Afundishaye mwari wa kike au kiume.
- 29) **Mhariri:** Asomaye, kusahihisha na kusarifu makala, magazeti n.k.
- 30) **Mshenga:** Atumwaye kupeleka habari za ndoa (posa).
- 31) **Refa:** Mwamuzi katika mchezo k.v. soka.
- 32) **Kasisi:** Kiongozi wa kidini katika madhehebu fulaniya kikristo.
- 33) **Imamu:** Kiongozi wakidini katika madhehebu Fulani ya kiislamu.
- 34) **Hakimu:** Aamuaye kesi katika mahakama.
- 35) **Kadhi:** Hakimu wa kiislamu.
- 36) **Mlariba:** Akopeshayee wengine pesa.
- 37) **Mwekezaji:** Anayeweka mali au pesa katika mradi au biashara.
- 38) **Meneja:** Msimamizi au kiongozi katika kampuni au shirika.
- 39) **Karani:** Afanyaye kazi ya kuandika k.m. barua na majarida.
- 40) **Kocha:** Mwalimu wa mchezo k.v. soka.
- 41) **Mkutubi:** Ahifadhiye vitabu maktabani na kuviazimisha.
- 42) **Mnajimu:** Mwenye elimu ya nyota. Hutabiri mambo.
- 43) **Mpigaramli:** Abashiriaye kwa kupiga bao.
- 44) **Mwajiri:** Aandikaye mtu kwa kazi ya malipo au mshahara.
- 45) **Mzegazega:** Achotaye maji na kuyauza.
- 46) **Dalali:** Auzaye bidhaa katika mnada (soko la kushindaniabei)
- 47) **Manamba:** Mfanyikazi wamuda katika shamba kubwa.
- 48) **Mnyapara:** Msimamizi wakazi.
- 49) **Mhazili:** Sekretari – Atunzaye barua na majarida na kuandika kwa mashine ofisini.

- 50) **Mhadhiri**: Mwalimu katika chuo kikuu.
- 51) **Mwashi**: Ajengaye nyumba kwa mawe.
- 52) **Mhunzi**: Afuaye vitu vya madini ya chuma au bati.
- 53) **Seremala**: Atengenezaye samani za mbao au miti.
- 54) **Mfinyanzi**: Atengenezaye vyombo vya udongo k.m. vyungu.
- 55) **Mvuvi**: Afanyaye kazi ya kuvua samaki.
- 56) **Mwanaanga**: Afanyaye utafiti wa hali ya anga.
- 57) **Mkabidhi**: Mtu atunzaye mali kwa ajili ya mwengine
- 58) **Diwani**: Anayewakilisha watu wake katika serikali za wilaya
- 59) **Mzoataka**: Anayeokota takataka
- 60) **Kaimu**: Anayeshikilia cheo au wadhifa Fulani kwa muda.

VITAWE

Haya ni maneno ambayo yana maana zaidi ya moja.

- 1) **Kibibi** -tamko la heshima la kumwita mtoto msichana. –aina ya ndazi.
- 2) **Koo** –sehemu ya mwili. -kuku wa kike aliyekomaa. -familia.
- 3) **Mbuzi**–Mnyama wa kufugwa.-kifaa cha kukunia nazi.
- 4) **Tai**–Ndege mla mzoga. –ukosi wa blausi au shati. – aina ya vazi.
- 5) **Tembo** –Pombe. -Ndovu.
- 6) **Kata** -eneo la utawala/lokesheni.–kutenganisha kitu kwa chombo k.v. kisu.-kifaa cha kuchotea maji mtungini.
- 7) **Meza**–Kupitisha chakula kooni hadi tumboni.-kifaa cha kuandalia mlo.
- 8) **Chupa** -Kuruka. -Chombo cha kutilia vinywaji k.v. maji.
- 9) **Kima**-Mnyama jamii ya nyani. –Nyama iliyosagwa.
- 10) **Pia**-Kiunganishi.-umbo.
- 11) **Tembe** -kuku mdogowa kike.- kidogok.v. dawa. –nyumba fupi ya udongo isiyopaa ila darili lilotengenezwa kwa udongo.
- 12) **Shuka** -Leso. -Teremka.
- 13) **Hema** -Kibanda cha turubali/ chandaru. –Tokwa na pumzi kwa nguvu.
- 14) **Nyanya**–Mama wa wazazi wangu.–Aina ya mboga.
- 15) **Karia** -Kijiji/kaya. -kiti cha pili cha baiskeli cha kubebea mtu wapili au kubebea mizigo. –sehemu ya juu ya gari ya kubebea mizigo.
- 16) **Gofu**–Mabaki ya jingo lililobomoka.–Mchezo wa magongo.
- 17) **Ala**–Mfuko wakuwekea kisu au upanga. -Neno la kuonyesha mshangao.–Zanaa yakufanyia kazi.
- 18) **Taa** -Chombo cha kutolea mwangaza.–Samaki mkubwa mwenye umbo bapa nam kiamrefu. - Nidhamu.
- 19) **Amba** – sema/eleza. - neno la kukubali jambo. - Pengine,labda. - Kiwakilishi.
- 20) **Ambo** – ugonjwa ueneao. – kitu kama gundi kinacho nata.
- 21) **Bui**–Buibui mkubwa. -Rafiki. –Mchezo wa watoto.

- 22) **Buku**–Panya mkubwa.–kitabu kilichopigwa chapa.
- 23) **Mto**–Mtaro wenye maji yanayotiririka wakati wote.–mfuko ulionapamba.
- 24) **Mlango**–Uwazi wa kuingilia k.v. nyumba. -Familia. –sehemu ya kitabu, sura.
- 25) **Chale**–Aina ya samaki wa baharini. –Aina ya pambo. -Kidudu cha baharini chenye sumu. –Mtu anayefanya mambo yakuchekesha.
- 26) **Changa**–Kitu kisichokomaa.-Toa kitu k.v. fedha ilikukusanya kwa lengo fulani.
- 27) **Kama** -mithili.-bana/kaba.
- 28) **Ndege** -eropeni.-nyuni.
- 29) **Jana**–mtoto wa nyuki. –siku kabla ya leo.
- 30) **shinda** -isiyojaa. –kaa mahali kutwanzima.-fanikiwa.

MALIPO

Malipo piahui twa ada. Malipo hutolewa kutokana nashughuli mbalimbali.

- 1) **Karo**: Ada ya shule inayotolewa na mwanafunzi.
- 2) **Nauli**: Malipo ya kusafiria.
- 3) **Koto**: Ada ya kumwingiza au kumsajili mwanafunzi shuleni.
- 4) **Mahari**: Malipo ya kuolea.
- 5) **Fidia**: Malipo kwa kusababishiwa hasara au maumivu.
- 6) **Ridhaa**: Malipo kwa ajili ya kuharibiwa sifa au jina.
- 7) **Riba**: Malipo kwa mkopo.
- 8) **Pensheni**: Malipo ya kustaafu (kiinua mgongo)
- 9) **Arbuni**: Malipo ya kwanza yakununulia kitu/malipo ya kufungia

kitu kisinunuliwe na mwengine.

- 10) **Masurufu**: Pesa za matumizi safarini au nyumbani.
- 11) **Kiangazamacho**: Zawadi kwa kuokota kitu kilichopotea.
- 12) **Kodi yamapato**: Malipo kwa serikali kulingana na mapato ya mtu.
- 13) **Ushuru wa forodha**: Malipo kwa serikali kwa ajili ya kuuza au kuingiza bidhaa nchini.
- 14) **Dia/arshi**: Malipo kwa ajili ya kutolewa damu.
- 15) **Kiingilio**: Ada yakuingilia michezoni.
- 16) **Kivusho**: Ada kwa ajili ya kutumia daraja au pantone kuvukia.
- 17) **Mapoza**: Malipo kwa mtu aliye udhiwa ili kutuliza hasira zake.
- 18) **Kilemba**: Malipo apewayo mhunzi na mwanafunzi wake baada ya kuhitimu mafunzo.
- 19) **Tuzo**: Zawadi apewayo mtu kwakufanya jambo zuri.
- 20) **Faini**: Pesa za adhabu kwa kosa.
- 21) **Dhamana**: Fedha zitolewazo na mshtakiwa ili kuachiliwa kitambo kesi yake ikatwe.
- 22) **Karisaji/ ajari/ovataimu**: Malipo ya pesa kwa muda waziada wa kufanyakazi.
- 23) **Mrabaha**: Malipo anayopewa mwandishi na kampuni iliyotoa kazi yake kila baada ya muda Fulani wa mauzo.
- 24) **Mchango**: Malipo ya hiari ili kufanya shughuli Fulani k.v. ujenzi wa shule.
- 25) **Karadha**: Mkopo usiotowa riba.
- 26) **Mshahara**: Malipo ya mfanyikazi ya kila mwezi kwa kazi alioajiriwa.
- 27) **Marupurupu**: Malipo alipwayomtu zaidi ya yale ya kawaida.

28) **Ujira:** Malipo kwa kazi iliyofanywa.

kupewa mtufulani.

29) **Fungule:** Malipo kwa daktari.

33) **Rehani:** Malipo ya kitu kilichowekwa dhamana ili kikombolewe baadaye.

30) **Bahashishi:** Zawadi kwa utumizi bora au huduma bora zakazi.

34) **Pango:** Kodi ya nyumba au chumba anayolipa mpangaji kila mwezi au baada ya muda fulani.

31) **Kiokozi/kombozi:** Malipo ya kukombolea kitu kilichotekwa nyara au kunyakuliwa.

35) **Honoraria:** malipo/ pesa kama bakshishi kwa kufanya kazi maalu

32) **Urithi:** Mali yaachwayo na hayati na

UFAHAMU

Ufahamu ni hali ya kulijua na kuelewa jambo kwa usahihi na kuweza kuielezea kwa ufasaha bila kupoteza maana yake ya msingi. AU Ni kujua na kuelewa jambo na kuweza kulifafanua.

Madhumuni ya kufundisha ufahamu.

- i) Humwezesha mwana funzi kuelewa mambo mbalimbali.
- ii) Hukuza ustadi wa mwanafunzi katika kuzungumuza kuandika na kusoma.
- iii) Humpa mwanafunzi msamiati wa kutosha.
- iv) Hukuza uwezo wa kukabiliana na makala yoyote na kuyafahamu vizuri.
- v) Huwezesha mwanafunzi kuwasiliana na watu wengine kikamilifu.

NAMNA YA KUSOMA UFAHAMU

- i) Soma kipande cha habari chote kwa mara ya kwanza.
- ii) Pitia katika maswali ili kuweza kufahamu palipo majibu ya maswali.
- iii) Pia pitia katika kipande cha habari mara ya mbili ili uweze kufahamu vizuri.
- iv) Sasa anza kutafuta majibu ya maswali kutoka kwa habari..

Tanbihi: Ukiulizwa kukipa kichwa kipande cha habari, lazima kichwa kinapatikana katika utangulizi/aya ya kwanza au katika hitimisho/aya ya mwisho.

1. Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali yatakayofuata hapo chini yake.

Hapo zamani za kale palikuwepo marafiki wawili, Bwana sungura na Bwana Tembo, kwa kweli walikuwa marafiki wa kufa kuzikana. Siku moja palitokea balaa ya njaa kijijini kwao ambayo ilisababishwa na ukosefu wa Mvua kwa kipindi cha miaka mitatu. Watu, wanyama, ndege na hata wadudu walianza kufa kwa ajili ya njaa kali. Ukame huo ulidumu kwa kipindi kirefu hata hivyo subira ikaisha kwa viumbe.

Wakati huo Bwana Sungura na rafikiye walikuwa kwenye pirikapirika za kutunza familia zao, lakini wapi hakuna kitu. "Mjanja hafi" Sungura alijiambia moyoni; "haya makalio makubwa hivi na mtu anakufa njaa? Mimi siwezi, "Lazima nipate cha kutunzia familia yangu.

Sungura alipanga safari ya kwenda kijiji cha **ugaibuni** ili kutegea chakula na akamuita rafiki yake Bwana Tembo ambaye naye, hakuweza **kukana** kwani hali ilikuwa mbaya kwake pia.

Asubuhi yake walipanga safari na kuanza kwa mwendo wa haraka, lakini Bwana Tembo

hawezi kukimbia kwa muda mrefu, “rafiki naomba twende polepole kwani nimechoka”. Sungura hakuwa mbaya kwani yeye alijua siri yake.

Baada ya mwendo wa siku nzima, Tembo alishindwa kabisa. Aliye juu mngojee chini kwa nguvu za Tembo na ukubwa wake uchovu **ulimtia** chini. “Unajua kwanini umechoka haraka rafiki yangu?” Sungura alimuuliza Tembo, “Sijui Tembo alimjibu haraka. “Aaha....! Mtego wangu umenasa” Sungura alijiambia moyoni.

“Yasingekuwa makalio hayo manene hivyo usingechoka haraka” la muhimu ni kwamba turudi nyumbani tuyapunguze hapo ndio tuendeleo na safari la sivyo **wanetu** watakufa njaa.” Naye Tembo hakujua lengo la rafiki yake akakubali kwa haraka bila kusita. Wakarudi nyumbani, na usiku huo sungura akashika kisu na kuyapunguza makalio ya Bwana Tembo rafiki yake.

Baada ya siku mbili Tembo yumo kwenye majeraha na maumivu anarudi kwa rafiki yake anawakuta wakijiburudisha na kutafuna nyama, akapewa na kula baada ya chamchana akauliza rafikiye alikotoa nyama. Bila kutangatanga, sungura alijibu, “umekula makalio yako.” Tembo alitamani kufa au kumuua sungura.

Maswali;

- i) Ipe habari hii kichwa kinachofaa.
(alama 3)
- ii) Bwana Tembo na Bwana Sungura walikuwa watu gani?
(alama 2)
- iii) Kuna watu wangapi kwenye hadithi hii?
(alama 2)
- iv) Palitokea nini katika kijiji chao?
(alama 2)
- v) Wawili hawa walienda safari ya mbali ili kutafuta nini?
(alama 2)
- vi) Janga la njaa lilisababishwa na nini? (alama 2)
- vii) Dondoa methali yoyote yenye kuleta maana katika hadithi hii
(alama 2)
- viii) Hadithi hii inakufundisha nini? Toa majibu mawili tu.
(alama 2)
- ix) Toa neno lingine lenye maana sawa na;
  - a) Ugaibuni
  - b) wanetu
  - c) Kukana
(alama 3)

Majibu

- i. Kichwa cha habari ni Marafiki wawili. Sungura na tembo
N.kwalikuwamarafikiwakufakazikana
- ii. Tembo na bwana sungura walikuwa marafiki wa kufa kuzikana
- iii. Watu wawili kwenye hadithi
- iv. Palitokea balaa la njaa katika kijiji chao
- v. Wawili hawa walienda safari ya mbali kutafuta chakula.
- vi. Janga la njaa lilisababishwa na ukosefu wa mvua kwa kipindi cha miaka mitatu.
- vii. “Aliyejuu mngojee chini”.
- viii. Inanifundisha kujitengeze kwa siku za mbele. Au Tuwe marafiki wa ukweli. N.k
  - a- Ugaibuni - mbali
  - b- Wanetu - watotowetu
  - c- Kukana - kukataa

Jaribu maswali yafuatayo

1. Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali yatakayofuata hapo chini;

MUZIKI NI SEHEMU MOJA YA MAISHA

Muziki ni burudani muhimu kwa watu wengi Ulimwenguni. Kuna waimbaji au wanamziki wengi sana katika nchi tano za Jumuiya ya Afrika mashariki. Wanamziki hawa wameimba nyimbo nzuri nyingi mwaka huu na ni vigumu sana kuamua au kuchagua wimbo mzuri zaidi ya nyimbo zote zilizozinduliwa mwaka uliopita. Kuna waimbaji wakubwa na waimbaji wadogo. Miongoni mwa waimbaji Watano wakubwa sana hapa Afrika mashariki mwaka uliopita kuna; Jose Chameleon, Diamond Platinumz, Nameless, Mrisho Mpoto, Bebe cool. Waimbaji hawa wana nyimbo Chungu nzima. Nyimbo zao zote zinaburudisha, zinaelimisha na kufurahisha watu katika jamii. Mwimbaji mwenye nyimbo nyingi zaidi katika nchi za Jumuiya ya Afrika Mashariki ni Bebe Cool. Ana nyimbo zaidi ya 100.

Mwimbaji maarufu sana nchini Tanzania na ni Diamond Platinumz. Nyimbo zake zinavuma sana hapa Afrika Mashariki na duniani kote. Fundi mitambo wa Diamond Platinumz anaitwa Master Jay na anasema kwamba Bebe ana nyimbo zaidi ya 50.

Watu wengi wanaenda kwenye Kilabu, kumbi za matamasha na diskoni usiku kwa sababu wanataka kusikiliza na kucheza muziki mzuri wa waimbaji hao. Vijana wa siku hizi wavulana kwa wasichana wanajua kucheza muziki vizuri. Wasichana wanatingisha matiti na matako yao pamoja na sehemu nyingine za mwili. Wavulana wanarukaruka juu na chini huku wakichanganya miguu yao. Lakini kati ya wavulana na wasichana ni nani wanaojua kucheza vizuri zaidi? Muziki ni mzuri kwa kila mtu hata wakiwa watoto wadogo, vijana, wakubwa na wazee. Kwa kweli, Watu wote wanapenda muziki duniani. Wazee wengi wanataka sana kusikiliza muziki wa zamani, yaani ule muziki wa enzi zao. Baadhi ya wazee wanapendelea sana muziki mwororo wenye mwendo wa polepole na waimbaji wenye sauti nyororo za kuburudisha nafsi zao na kuwakumbusha matukio makubwa ya zile siku za nyuma tangu utotoni, ukubwani mpaka uzeeni walipo sasa.

Ninajulikana sana shuleni kwetu kwa majina Nganzi Shaban Mawe. Mimi ni mvulana mwenye umri wa miaka kumi na Mitano. Mimi ni mwananchi au raia wa Tanzania. Ninaishi katika mjini Bukoba, kaskazini magharibi mwa nchi yetu. Mimi kama kijana wa kizazi kipya ninapendelea zaidi muziki wa Kijamaica maishani mwangu. Kuna waimbaji wakubwa wa kijamaica kama vile; Konshens, Busy Signal, Nicki Minaj, Bennie Man, Mr.Vegas, Patra, Tiana, Shaggy, Elaine, Kartel na Gyptian. Ni kweli kwamba Wajamaica wanaimba vizuri muziki wao wa aina ya reggae, ragga na dance hall.

Lakini mimi kama mpenda muziki, ninaona kwamba Wimbo mzuri wa mwaka uliopita ulikuwa Love you every day! Wimbo huo umeimbwa na Bebe cool. Mbali na wimbo huo, Mwanamziki huyo ana nyimbo nyingine nyingi nzuri. Kwa mfano; Everywhere i go, Moyo wangu, na kadhalika...

Hapa shuleni ninao Marafiki wengi sana ambao wanapenda muziki kama mimi. Wengi wao ninasoma nao Kiswahili katika kidato cha tatu. Miongoni mwa marafiki hawa ni; Twebaze, Agaba, Adinani, Bashir, Mutoni, Bukenya na katusiime. Tunapendana mno kama chanda na pete. Wanafunzi hao wanajua kuimba nyimbo na kucheza muziki wa kila aina. Tunacheza pamoja katika Kilabu ya EAC. Wanajua kucheza Lingala, Hip-hop, B-Boy, Dance hall, RnB, nakadhalika..

Halikadhalika, kuna marafiki zangu ambao wanapendelea zaidi muziki wa kidini. Wanafunzi hawa ni waumini katika dini ya kikristo. Wanapenda sana zile nyimbo za kumsifu bwana Yesu Kristo. Nyimbo hizo za kikristo ni nzuri kwa sababu zinasambaza injiri ili watu waweze kuokoka, waache kutenda dhambi, watubu dhambi au makosa yao ili waweze kumkubali Yesu kama mwokozi wa maisha yao, wawe na imani na imara katika dini ya kikristo.

Hatimaye, ninataka kuwashukuru sana nyie wanafunzi wenzangu kwa kunategea masikio yenu kutoka mwanzoni kabisa mpaka hapa mwishoni mwa hadithi hii ya burudani ya muziki. Ninawataka kila la heri katika likizo hii. Ninawaomba Mwenyezi Mungu awajalie uzima wa afya, fanaka pamoja na Baraka zake sufufu maishani mwenu.

Maswali;

- i. Mwandishi wa habari hiyo ni nani? Je, ni raia wa nchi gani?
- ii. Mwandishi ana umri wa miaka mingapi? Anasoma kidato cha ngapi?
- iii. Mwandishi anapendelea zaidi muziki wa aina gani?
- iv. Wazee wanapendelea sana kusikiliza na kucheza muziki wa aina gani?
- v. Mwandishi pamoja na familia yake wanaishi wapi?
- vi. Andika majina Matatu ya waimbaji wakubwa sana Afrika mashariki.
- vii. Andika wimbo wa mwandishi wa mwaka elfu mbili kumi na tano.
- viii. Toa umuhimu wa muziki au nyimbo za dini ya kikristo kwa watu katika jamii.
- ix. Wewe kama mtoto wa kizazi kipya, unataka kucheza muziki wa aina gani?
- x. i) Andika majina manne ya wanamuziki wako wakubwa wa kijamaica.
ii) Ni mwimbaji gani maarufu anayevuma sana nchini Tanzania? ii) Je, ana jumla ya nyimbo ngapi?

2. Soma taarifa ifuatayo kisha ujibu maswali yatakayofuata hapo chini. (alama 20)

Zamani za kale Buganda palitokea mtu mmoja wa ajabu. Bwana huyu hakujulikana alikotoka. Wengi walisema alitokezea majini katika ziwa Viktoria na hata wengine walisema aliumbwa na 'Muwanga' -Mungu wa waganda karibu na ziwa Wamala. Lakini wote walikubaliana kuwa alitoka huko mbali karibu na mlima wa Masaba.

Kulingana na unene, weusi na urefu wake wa ajabu Bwana huyo aliitwa 'Kintu' kumaanisha 'jitu' kwani hakufanana wala kumlingana mwanamume yeyote miongoni mwa wale waliokuwepo nchini wakati huo. Licha ya hayo yote, Bwana huyu aliishi na ng'ombe wake mmoja ambaye alimpa chakula na kinywaji kwani alikuwa akila na kunywa kinyesi na mkojo wa ng'ombe wake.

Bwana huyu kuwa Mganda wa kwanza, lakini hakuna ajuaye sababu. Hakuwa na mke, mtoto, wazazi wala ndugu. Aliishi miaka kadhaa akizunguka ardhi hii iliyo karibu na ziwa Viktoria.

Siku moja alipokuwa anachunga ng'ombe wake hapo karibu na kijiji cha Mpumudde ghafla aliwaona watu wawili ambao hakuwajua wala kujua lugha yao walikuwa mvulana na bonge la kigoli ambaye kwa urembo wake alikuwa kama malaika.

Kigoli huyu alimtamani sana Bwana Kintu naye alivutiwa kwa kutumia ishara tu. Wawili hawa walikubaliana waende wote mpaka kwao huko Ggulu – mahali ambapo muumba wa watu alikoishi. Walimwambia kuwa wao ni watoto wa Ggulu mmiliki wa vyote. Naye akakubali kwenda nao juu kwa Ggulu.

Baada ya kufika mbinguni alikaribishwa kwa shangwe na vigeregere. Baada ya ugeni kuisha alipewa pa kuisha na mkewe kwa raha, huko waliishi kipindi cha miezi 36 na mwishowe waliomba kurudi chini alikotoka na akakubaliwa lakini akaonywa atoroke tu ili shemeji yake asije akamwona na akamfuata.

Walumbe, mtoto wa pili wa Ggulu alikuwa katili hakukubali yeyote kukuza mtoto kwani alidhani wataiba ardhi na wasichana watamzidi Nambi uzuri, hivyo walihofia asiue watoto wao.

Walipoanza safari Nambi alisahau ulezi wa kuku wake na aliporudi kuufuata ghafla alikutana na kaka yake. Wakaambatana mpaka kwa Kintu. Walipofika chini Nambi alimzalia Kintu watoto watatu; Kakama (mrithi wa ufalme), Kahima (bwana mifugo) na Kairu (mkulima na mrithi wa ardhi iliyorutubika).

Walumbe alipoona haya yote alipanga njama ya kuwaua watoto hao wote, kabla hajaanza ukatili

wake Kaikuzi akaigundua njama hiyo na akaamua kumwua yeye ili asiue watoto wa mdogo wake Nambi. Alimtukuza kwa mikuki na mapanga mpaka kijiji cha ng'ambo cha Ttanda alipojificha pangani hadi leo hii.

Maswali;

- a) Ipe habari hii kichwa mwafaka (alama 2)
- b) Ggulu ni nani kulingana na hadithi hii? (alama 2)
- c) Ukisoma hadithi hii, Ggulu aliishi wapi? (alama 1)
- d) Taja sifa tatu za mhusika Kintu. (alama 3)
- e) Ggulu alizaa watoto wangapi? Taja majina yao. (alama 3)
- f) Kwa nini Kintu alipewa jina hilo? (alama 2)
- g) Walumbe ni mtu wa aina gani kulingana na hadithi hii? (alama 2)
- h) Hadithi hii imetolewa sehemu gani ya dunia? Toa sababu ya jibu lako (alama 2)
- i) Andika neno lenye maana sawa na;
  - i. Miaka kadhaa
  - ii. Kigoli
  - iii. Shangwe na vigelegele (alama 3)

**3. Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali yatakayofuata;
(Alama 20)**

Watoto ni muhimu sana katika jamii. Wao ndio watakaokuwa viongozi wa siku zijazo. Kwa mfano, wengine watakuwa maraisi, wabunge, madakatari, walimu, wahandisi na hata wauguzi. Inafaa wakuwa kaika mazingira yafaayo ili ndoto hii itimie. Mtoto vile vile anapaswa kufahamu wajibu wake katika kufanika maisha yake. Ni vizuri sote tuelewe na tuendeleze haki za watoto.

Kuna yale mahitaji ya kimsingi kama vile chakula, mavazi na makao. Jambo moja la kuzingatia ni lishe bora kwani humwezesha mtoto kukua akiwa na afya bora. Afya bora humsaidia mtoto kuepukana na maradhi ya aina nyingi na pia humsaidia kujimudu katika michezo na shughuli za kusoma.

Kila mtoto anahitaji makao maalum anakoweza kuita nyumbani. Mahali ambapo anaweza kuishi kwa usalama na kuhisi mapenzi ya wazazi na jamaa zake. Ukosefu wa makoa Unaweza Kusababisha mtoto kukimbilia mitaani na kurandaranda ovyoovyo. Akiwa huko mitaani hukumbwa na matatizo mengi kama vile ukosefu wa chakula, utumiaji wa dawa za kulevya, uasherati, kutungwa mimba na ndoa za mapema

Mtoto anatakiwa kuhakikisha usalama wake kwa kuelimishwa hadi kiwango cha juu iwezekanavyo. Kila mtoto anashauriwa kufanya bidii masomoni mwake iwapo anataka maisha mazuri baadaye. Inafaa Mtoto azingatie maadili ya Wazazi wake ili aweze kufua dafu maishani. Kwani asiyesikia la mkuu huvunjika guu.

Mtoto mwerevu ni Yule atakayeweza kuchuja Mila za jamii yake na kuamua kati ya zinazofaa na zile zisizofaa. Kwa mfano, kuhusu tohara za watoto wa kike na pia Wasichana wachanga

kuozwa kwa Wazee. Endapo Wavulana watapashwa tohara, basi ifanyike katika vituo vya afya au katika mazingira safi

Yafaa mtoto aelewe na akuwe katika mazingira yenye amani. Aishi katika jamii akiishi Mapenzi na hali ya Usalama. Hili litamwezesha kuishi akijiamini na kujithamini, na hivyo ataweza kuwapenda hata Majirani zake na kuwajalia Maslahi.

Maswali:

- i. Pendekeza Kichwa Mwafaka cha hadithi hii (alama 02)
- ii. Andika mahitaji matatu ya kimsingi kama yanavyopatikana katika kifungu hiki. (alama 02)
- iii. Taja Umuhimu wa kuwatunza Watoto. (alama 02)
- iv. Mtoto anahitaji kufanya nini kuhusu Elimu? (alama 02)
- v. Eleza shida au matatizo Manne yanayoweza kumkumba mtoto huko Mitaani. (alama 02)
- vi. Je, kupashwa tohara kwa Wasichana ni vizuri au la? Toa maoni yako?
- vii. Eleza maana ya Methali, "Asiyesikia la mkuu huvunjika guu" (alama 02)
- viii. Katika jamii yako, ni Mila gani ambazo zimepitwa na wakati? Toa sababu zako. (alama 02)
- ix. Hadithi hii inakufunza nini wewe kama Mwanafunzi? (alama 02)
- x. Eleza maana ya maneno haya kutokana na taarifa hii ya habari;
  - (i) Maadili (alama 01)
  - (ii) Wahandisi (alama 01)

4. Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali yatakayofuata hapo chini. (Alama 20)

Kiswahili ni Lugha ya Kiafrika iliyotokea kutokana na mwingiliano wa maneno hususa ya Kibantu na Kiarabu. Kiswahili ni Kibantu na siyo Kiarabu kama watu wengine wasemavyo. Asili ya Kiswahili inaaminika kuwa pwani ya Afrika Mashariki. Hapa ndipo waarabu kutoka Uarabuni waliposhirikiana na waafrika katika shughuli mbalimbali. Na katika shughuli zao walikuwa wanachanganya maneno ya kibantu na kiarabu ili waweze kuwasiliana na kuelewana vizuri. Matokeo yake yakaunda lugha mpya ya mseto. Lugha hiyo mpya ikaja kujulikana kama - Kiswahili.

Kuna sababu nyingi zilizosaidia Kiswahili kuenea na kusambaa kwa mwendo wa kasi duniani; Biashara, Dini, Ndoa kati ya waarabu na waafrika, Ukoloni, Afrika kupata Uhuru, vyombo vya habari, Elimu, siasa za kizalendo, uchapishaji wa vitabu vya Kiswahili, ukuaji wa teknolojia, Uhamaji na uhamiaji, utendawazi. Kiswahili ni lugha ya kibantu na hii kwa sababu asilimia kubwa kwa takriban asilimia sabini na tano ya maneno yanayotumika katika Kiswahili yanapatikana kwenye lugha nyingi za kibantu.

Miaka ya karne ya kumi, mataifa ya mbali yalijaribu kuja Afrika ya Mashariki, hasa mataifa ya mashariki ya mbali kama Waarabu, waajemi, Wahindi na hata Wachina. Kilichowaleta kilikuwa zaidi ni biashara. Kwa sababu labda ya umbali, mataifa hayo hayakuja kwa wingi kama Waarabu. Waarabu waliishi karibu na Afrika na walizidi kupapenda Afrika Mashariki kwa ajili ya biashara ya Watumwa, pembe za ndovu na isitoshe dini ya Kiislamu ilipoanzishwa huko

Uarabuni, walitaka kuieneza mbali. Waarabu wengine walikuja pande hizi ili kuieneza dini hiyo na walipata wafuasi wengi.

Wavumbuzi kama Livingstone, Speke, Grant, Burton, kina Baker na Henry Murton Starnly, walipofika sehemu hizi za Afrika, watu wa Ulayawalizidi kuvutiwa na Bara la Afrika hasa Afrika Mashariki.

Mashirika ya dini huko Ulaya yalitaka Waafrika wafunzwe dini na kukomesha biashara ya watumwa. Walitaka kujua zaidi juu ya Afrika Mashariki. Wamisheni na tena wavumbuzi Krapf na Rebmann, walitumwa na shirika la dini lililoitwa 'The Church Missionary Society' huko Rabai Pwani. Wajerumani nao waliendeleza mambo ya dini ya kuanza kukomesha biashara ya watumwa. Maenezi ya dini yaliendelezwa kwa lugha ya Kiswahili. Askofu Edward Steere alianzisha maandishi kwa Kiswahili. Jinsi shughuli za kidini zilivyoendelea kutumia Kiswahili na jinsi maandishi kwa lugha ya Kiswahili yalivyozidi, ndivyo Kiswahili kilivyoendelea kusambaa na kuenea vururu katika sehemu mbalimbali. Kamusi ya kwanza ya Kiswahili iliandikwa na Daktari Ludwig Krapf.

Waarabu nao kufikia miaka ya karne ya kumi na tisa, walikuwa wamepenya mbali, wengi wakiwa wamefika hadi Kongo na Uganda. Wengine walishika hatamu uongozini, hasa sehemu za Zanzibar. Kiswahili kilizidi kutumika hasa katika miji na zile sehemu zilizokuwa njia kuu za kusafirishia watumwa.

Watawala hawa walijaribu kukitumia Kiswahili na kukiruhusu kitumike katika shughuli za utawala, dini na kazi mashambani. Maandishi yalizidi kuandikwa kupitia magazetini, vitabuni na shule zilianzishwa na wanafunzi walifunzwa Kiswahili. Miji ilikua na watu walizidi kukutana na kutumia Kiswahili. Lakini mnyonge kupata ni mwenye nguvu kupenda. Kama hawa watawala wangekikataza Kiswahili pengine kisingepiga hatua kubwa.

Mgala muue na haki umpe. Ingawa wazungu wengine walikuwa wakatili, kulikuwa nawengine waliokipenda na kukiendeleza hata kimaandishi. Ilipofikia mwaka wa 1925, Gavana wa Tanganyika, Muingereza, aliiona haja ya kuisanifisha lugha. Aliitisha mkutano wa Afrika Mashariki na kutaka kuanzishwe baraza la Kiswahili la kusanifisha lugha.

Kiswahili kilisanifishwa sana kuunganisha watu na kilitumika sana shuleni, mijini, redioni, magazetini, kwenye sahani za santuri, katika michezo ya kuigiza, vitabuni, televisheni na hata sasa kinazidi kutia fora kwani kimefanywa somo muhimu shuleni. Hatimaye, ni muhimu sana jamii kutambua kuwa Kiswahili kinazungumzwa na Milioni kadhaa za watu duniani kote hasa hapa Afrika Mashariki.

MASWALI:

- i. Pendekeza mada mwafaka kwa taarifa ya habari hiyo.
(Alama 02)
- ii. Ni ni maana ya Kiswahili?
(Alama 01)
- iii. Kwa nini Waarabu walikopesha lugha ya Kiswahili maneno mengi kuliko mataifa mengine?
(Alama 01)
- iv. Kwa nini mwandishi amesema, 'Mnyonge kupata ni mwenye nguvu kupenda'?
(Alama 02)
- v. Ni mataifa gani ambayo yaliingiliana na Waafrika wa Afrika Mashariki kabla ya karne ya ishirini?
(Alama 02)
- vi. Wavumbuzi na wamisheni walisaidiaje katika ukuaji wa Kiswahili?
(Alama 02)
- vii. Ni sababu gani zilizofanya mataifa mengine yapende kuja Afrika Mashariki?
(Alama 02)
- viii. Ni sababu gani zilizoimarisha maenezi ya Kiswahili? Fafanua sababu nne.
(Alama 04)
- ix. Andika methali yoyote moja iliyotumiwa katika habari hiyo.
(Alama 01)
- x. Hawa ni watu gani katika habari hiyo?
(Alama 03)
  - a. Wamisheni

- b. Wavumbuzi
- c. Wakoloni

5. Soma hadithi ifuatayo kasha ujibu maswali yatakayofuata.

KAZI ZENYE MAFANIKIO

Miaka michache iliyopita, kila aliyekuwa amesoma alikuwa na bahati ya kupata kazi katika ofisi za humu nchini. Wote waliofika darasa la saba, au pengine kidato cha pili na zaidi wale waliofuzu mtihani wa kidato cha nne, walinyakuliwa juu kwa juu na wizara mbalimbali za serikali au pengine waliandikwa kazi na makampuni. Kwa vile kila mmoja wao alipata kazi ya kuajiriwa, hakuna aliyejishughulisha na kazi za mtu binafsi kama useremala, uashi, ukulima uvuvi na kadhalika—kazi kama hizo ziliachiwa wale tu ambao hawakupata fursa ya kwenda shule.

Siku hizi mambo yamebadilika. Licha kuwa na elimu ya darasa la saba au kidato cha pili na pengine cha nne; hata wale wenye shahada za vyuo vikuu nao pia wamezifungia shahada hizo mashubakani zikiota ukungu huku wenyewe wakijipurukusha kulima au kufuga; na wale ambao bado hawajakata shauri kama hili, wako barabarani wakipiga lami.

Wakoloni walifanya kisa moja kubwa sana ambalo tumeligundua tu baada ya kunyakua uhuru wetu. Kosa lenyewe ni lile la kuwafanya wananchi waliopata elimu wasipende kushika kazi zinazochafua mikono. Walijua tu kwamba mashamba yao na hata mitambo yao ingalifilisiwa na ile ya Waafrika; kwa hivyo ingaliwabidi hata wao waje wawatumikie wenyeji. Ndipo walipokata shauri kutowaamsha waliolla ili wasije wakala wao.

Katika karne hii, wataalamu wameshawishika kuitumia elimu yao kufanya kazi za mashamba, ujenzi na ufundi wa mitambo. Ijapokuwa baada ya kazi kama hizo mikono huwa imejaa tope au masizi, pato lake ni kubwa ajabu. Jambo la akuvutia zaidi katika makazi kama haya ni kwamba mwananchi huwa ni 'bwana' mwenyewe, hujitegemea mwenyewe bila chokochoko.

Kila mmoja wetu uaelewa kinaganaga kwamba kazi kama ya ukulima huleta donge kubwa zaidi ya kazi zote; kwani kila mfanyi kazi humwelekea mkulima baada ya kumaliza kazi yake. Mkulima naye hutoa jasho jingi wakati wa kulima shamba. Baadaye atapekua magugu na visiki aviweke katika matita ili aviteketeze moto. Baada ya muda kidogo atapanda na angoje hadi mbegu zake zianze kuchipuzi. Mara maua huchanua na mazao kujionyesha. Baada ya kuvuna, kazi yake kubwa huwa ni kuanika na kuanua nafaka zake. Wakati huo mawazo yake huwa yatanga, mara yuapanga mara yuapanga mipango juu ya uuzaji. Mazao yafikapo nyumbani, pengine mkulima huipamba nyumba yake na akawaita marafiki zake ili awakirimu kwa vyakula na vinywaji. Karamu ikiisha hana budi kupambua mapambo yote. Huyoo, aenda kuuza bidhaa zake; akirudi yuakaa raha mstarehe akila na kuburudika pamoja na familia yake. Je, kuna kazi yenye raha zaidi ya ukulima?

Watu wengi hufikiri maana ya neno 'kulima' ni kushika jembe tu. Hiyo si kweli kwani kuna ukulima namna nyingi, kama vile ufugaji wa ng'ombe, mbuzi au kuku. Hata ufugaji wa samaki au utunzaji wa nyuki pia waweza kuitwa kulima. Dhamira ya taifa letu change ni kuwapatia mwangaza wananchi wake waliomo mashuleni, kwamba wangojewa kwa hamu wajiunge na wenzao katika kulijenga taifa lenye nguvu, ili katika kujisaidia wenyewe pia waongeze pishi katika kulipa taifa maongozi mema yasiyokinai kazi zilizokuwa zikiitwa 'chafu', lakini ambazo ndizo hasa kiini cha maendeleo na kujitegemea.

1. Mwandishi yuasema kwamba wazungu hawakuwafundisha wenyeji kazi zenye uchafu kwa sababu;
  - A. wenyeji walikuwa safi saa zote.
  - B. wenyeji walikuwa na elimu ya juu.
  - C. wazungu hawakuzijua kazi hizo.
  - D. wazungu wanalikosa biashara njema.
2. Sababu za watu kukosa kazi za ofisini siku hizi ni

- A. maofisi yamejaa wazungu. B. watu wenye elimu wamekuwa wengi.
- C. njaa imezidi sana katika sehemu za mashambani. D. kazi zimepungua maofisini.
3. Kosa kubwa walilofanya wakoloni nui
- A. kuwafundisha wenyeji mambo ya dini. B. kuwaelimisha wenyeji kupita kiasi.
- C. kujenga chuo kikuu humu nchini. D. kuwaficha wenyeji kazi za mikono.
4. Jambo la kuvutia katika kazi hizo zilizoitwa 'chafu' ni;
- A. kujiteemea wenyewe B. Kudharau mikono
- C. kuwa na chokochoko D. Zahitaji wenye shahada tu.
5. Kazi ya ukulima huleta 'donge' kubwa yaani huleta.
- A. mmomonyoko wa udongo B. Tonge la ugali kubwa
- C. jina kubwa kuliko kazi zote D. Mapato mengi zaidi.
6. Kazi ya ukulima
- A. ni tamu mwishoni lakini chungu mwanzoni. B. yaleta raha mwanzoni
- C. ni rahisi mwanzoni lakini ngumu mwishoni. D. Ni safi mwanzoni lakini chafu mwishoni.
7. Kuanika na kuanua nafaka
- A. kwachokesha zaidi ya kuchimbua. B. kwavutia zaidi ya kukusanya na kuchoma magugu.
- C. kuna hasara zaidi ya kupeleka na kuuza bidhaa. D. hutangulia kabla ya siku ya mavuno.
8. Kazi za kujitegemea wenyewe
- A. zapunguza maendeleo ya jumla nchini. B. hazifaidii serikali kwa chochote.
- C. zawafanya wenye elimu kuisahau. D. zasaidia katika ujenzi wa taifa.
9. Eleza maana ya maneno haya kulingana na habari uliyosoma.
- (i) Wakijipurukusha.
- (ii) Dhamira
- (iii) Mashubakani
- (iv) Wakipiga lami.
- (v) Chokochoko.
- (vii) Huchanua
- (viii) Yatanga.
- (ix) Uashi.

6. Soma habari ifuatayo kisha ujibu maswali yanayofuata.

DAWA ZA KULEVYA NA JAMII.

Tatizo la *dawa za kulevyani* moja kati ya matatizo makuu katika jamii zetu. Pombe, ambayo inaweza kujumlishwa katika kundi pana la dawa za kulevyi, imetumiwa kamaburudani katika jamii kwa kipindi kirefu sana. Katika jamii za zama za leo, kuna *shinikizo za kijamii* nakitamaduni ambazo zinawafanya watu wengi kuishia kuitumia pombe au bia na kuvuta sigara. Ikiwa utumiaji wake unaathiri anayehusika pamoja na jamii yake, basi pana sababu kubwa ya kulishughulikia suala hili.

Sote tunafahamu kuwa dawa huwa na mchango mkumbwa wa kimatibabu. Lakini ikiwa dawa zimetumiwa kwa sababu ambayo haihusiani na matibabu au kwa njia mbaya, huwa na

matokeo mabaya. Chanzo kikuu cha kutumia dawa vibaya ni kuzipata athari fulani zinazohusishwa na dawa zinazohusika. Matumizi ya aina hii huweza kusababisha utegemeaji wa dawa kiasi kwamba mtu hawezi kutenda kazi fulani pasi na kuzitumia dawa zinazohusika. Utegemeaji huu wa dawa unaathiri mwili wa anayehusika na jinsi unavyofanya kazi. Kisaikolojia au kiakili anayehusika huweza kuzitegemea dawa kiasi kwamba hawezi kafanya lolote *pasinakuzitumia* dawa fulani.

Miongoni mwa watu wanaoathirika kwa kiasi kikubwa na tatizo la dawa za kulevya ni vijana. Kwa nini vijana wanaathirika kiasi hiki? Utumiaji wa dawa za kulevya unawavuta vijana ambao katika harakati za kuwa huru na *kuusaka ujitambuaji*.

Baadhi yao wanaelekea kuamini kuwa dawa hizi zitawapa sifa muhimu za kujitambua kama ujasiri, kujiamini, hisia za kuwa huru n.k. Asilimia kubwa ya vijana katika nchi nyingi zinazoendelea na *zilizoendelea wamezongwa* natatizo hili. Ikiwa asilimia kubwa ya vijana itaathirika, basi pana hatari kubwa ya jamii za ulimwengu kuvipoteza vizazi vya kesho. Suala la dawa za kulevya sio tatizo la nchi zilizoendelea tu wala tatizo la maeneo ya mijini tu. Hili ni tatizo ambalo linasambaa kila sehemu kwa kasi ya ajabu sana.

Nchi zinazoendelea zinaathirika zaidi kwa kuwa maendeleo yao yanakitegemea kizazi cha vijana. Ni katika hali hii ambapo elimu ifaayo ni muhimu ili kusaidia kuwaelimisha wanaohusika pamoja na jamii nzima.

Moja kati ya sababu kuu zinazochangia kuweko kwa tatizo la utumiaji mbaya wa dawa ni kuvunjika kwa muundo na mshikamano wa kijamii ambao ni msingi muhimu sana. Ikiwa msingi huu uliotegemewa na wanajamii umevunjika, kuna uwezekano kuwa baadhi ya wanajamii watashindwa kukabiliana na hali yao mpya. Hawa watajaribu kusaka kimbilio fulani kwenye dawa za kulevya. Hii kwao inakuwa kama njia ya *kujipumbaza* na kujihakikishia kuwa wanaweza kuikabili hali hii mpya. Katika mataifa mengi, kuna uhamaji mkubwa wa watu kutoka maeneo ya mashambani hadi mijini.

Asilimia kubwa ya watu hawa wanakabiliana na matatizo mengi wanapoingia mijini.

Matatizo haya ni kama *ukosefu wa ajira*, malazi, chakula na mahitaji ya kimsingi. Pili, wanakumbana natatizo la *ukiwa* na upweke wa kutengana na jamaa zao waliowasaidiakupambana na hali za maisha. Tatu, wanakumbana na hali ambazo hawakuzizoea katika utamaduni walimokulia. Matatizo yanayohusika na ulimbukeni huo wa maisha ya mijini yanaweza kumtosa mtu kwenye dawa za kulevya.

Je, matumizi ya dawa za kulevya yanaiathiri vipi jamii? Jambo la kwanza ni kutambua kuwa suala la dawa za kulevya ni tanzia ya kijamii. Hili sio tatizo ambalo limetengewa sehemu finyu za jamii nzima. Hili sio tatizo la 'mitaani' tu bali limeziathiri jamaa, maeneo ya kazi, shule na taasisi nyingine zozote. Ni tatizo ambalo linawaathiri watu wa kila umri, kuanzia vijana wa shule hadi watu wazima.

Katika kiwango cha jamaa, matumizi ya dawa za kulevya yanauathiri ushikamano naumoja wao. Watumiaji wa dawa za kulevya *manazugwa na kurengwa* na tabia yao kiasi kwamba haja za watu wengine sio muhimu kwao. Anayehusika anaathirika kiafya na kisaikolojia. Jamaa yake nayo inateseka kumwona mwenzao akiangamia kutokana na kuzitegemea dawa za kulevya. Ikiwa wanaotumia dawa hizo ni jambo la kawaida na linalofaa. Utumiaji wa dawa za kulevya unaweza pia kuiingiza jamaa inayohusika kwenye matatizo ya uhalifu. Mtumiaji aliyerengwa na dawa za kulevya huwa tayari kufanya lolote lile ili apate pesa za kununulia dawa hizo.

Katika kiwango cha shule, dawa za kulevya huwaathiri vijana vibaya sana. Kwanza, huathiri ukuaji wa kijana anayehusika. Dawa hizi huua seli za ubongo na kuathiri uwezo wa mwanafunzi wa kuweza kuyafuatilia masomo yake vizuri. Pili, kutegemea dawa za kulevya

huweza kuathiri ukuaji wa kawaida wa mwili. Tatu, ukuaji wa kimaadili wa mwanafunzi unaharibika. Dawa za kulevya zinaathiri tabia za wanaohusika na kuwapa hisia ambazo haziwezi kuifaidi jamii. Nne, matumizi ya dawa za kulevya huathiri uwezo wa mwanafunzi kimasomo. Tano, matumizi ya dawa za kulevya shuleni yanachochea kuwapo kwa matendo yanahusishwa nayo. Matendo haya ni kama wizi, uhalifu, ukahaba, unyang'anyi, utovu wa nidhamu na uuzaji wa dawa zenyewe.

Jamii yoyote inayotaka kuendelelea haina budi kuzipiga vita dawa za kulevya.

Maelezo ya msamiati.

Shinikizo za kijamii: nguvu inayotokana na jamii.

Burudani: -enye kuburudisha; - enye kuleta raha au kufurahisha.

Kuusaka ujitambua: kuutafuta ukweli wa nafsi zao; kutaka kujijua vizuri.

Wanazungwa na kurengwa: wanapumbazwa na kushawishiwa kabisa.

Wamezungwa: wamezidiwa/ wamezungukwa na matatizo.

Linasambaa: linaenea kila mahali, linatapakaa; linazagaa.

Kujipumbaza: kujidanganya.

Ukosefu wa ajira: ukosefu wa kazi.

Ulimbueni: hali ya kutofahamu mambo vizuri

Sehemu finyu ya jamii: sehemu moja tu ya jamii; sehemu ndogo tu ya jamii.

Maswali:

1. Mwandishi anasema pombe huweza kuwa dawa ya kulevya. Hii hutokeaje?
2. Dawa ya kawaida inawezaje kugeuka kuwa dawa ya kulevya?
3. Ni sababu zipi zinazowavuta vijana kutumia dawa za kulevya?
4. Kuvunjika kwa muundo wa kijamii kunachangiaje matumizi ya dawa za kulevya?
Taja sababu zinazowaelekeza watu wanaohamia mijini kujiingiza katika matumizi ya dawa za kulevya.
5. Eleza jinsi jamii inavyoathiriwa na matumizi ya dawa za kulevya.
6. Wewe binafsi utachukua hatua gani kuhakikisha kuwa hutaingia katika tabia ya kutumia dawa za kulevya?
7. Tumia maneno haya kwenye sentensi kuonyesha maana yake kulingana na yalivyotumika kwenye kifungu.
  - i) Linasambaa.
  - ii) Zama za leo.
  - iii) Ukiwa.

- iii) Dawa za kulevya.

INSHA

MAMBO MUHIMU YA INSHA.

- 1) **Kichwa:** Nilazima kichwa kiandikwe katika herufi kubwa, kiwe na maneno yasiyozidi sita na kipigwe kistari. K.mf **SIKU YANGU YA KWANZA KUFIKA SHULENI.**
- 2) **Vidokezo/mpango/ploti:** Hapa toa anghalabu hoja sita ambazo utatumia kitaka aya zako kulingana na kichwa/mada.
- 3) **Utangulizi:** katika utangulizi unapaswa kueleza ni lini, wakati gani, wapi, nani waliohusika na hisia zako ikiwa ni insha simulizi. Lakini ikiwa ni insha ya methali, eleza maana ya juu na maana ya ndani na kisa kinacho husiana na methali hiyo.
- 4) **Kiini/mwili:** hapa fafaua hoja zako katika vidokezo kwa upana lakini ukifuata matiririko wa visa.
- 5) **Sarufi:** Hakikisha kwamba umeandika sarufi nzuri au Kiswahili sanifu.
- 6) **Mtiririko:** Hakikisha kuwa kuna mtiririko wa mawazo/visa kutoka mwanzoni hadi mwishoni. Eleza kisa baada ya kisa.
- 7) **Ujumbe:** Hakikisha kuwa ujumbe wako unahusiana na mada au kichwa ulichopewa.
- 8) **Tahajia.** Jaribu kutumia tahajia vilivyo ili uweze kupata alama nyingi.
- 9) **Usafi:** Ni lazima usafi udumishwe na maneno yawe yanasomeka vizuri.
- 10) **Uakifishaji:** hakikisha kuwa kazi yako imeakifishwa vizuri.
- 11) **Mbinu:** Jaribu kutumia methali, nahau/misemo, tanakali za sauti, au tashbihi.
- 12) **Hitimisho.** Hakikisha kuwa hitisho wako unahusiana na kichwa chako au methali yako.
- 13) **Urefu.** Hakikisha kuwa urefu wa insha yako unalingana na idadi ya maneno uliyoagizwa.

1. INSHA YA MASIMULIZI

Hii ni aina ya insha ambapo unatakiwa kusimulia hadithi, kisa au tukio kuhusu jinsi mambo fulani yalivyotokea.

Huweza kuanzia kwa 'Ilikuwa...'Inaweza kuwa na mada kama zifuatazo;

- i. Siku yangu ya kwanza shuleni/kufika shuleni.
- ii. Siku ambayo nitaisahau maishani mwangu.
- iii. Arusi ya kakangu.
- iv. Ajali bararani.
- v. Siku yakwanza kufika mjini Kampala.. nk

2. INSHA YA METHALI

Hii ni insha inayosimulia kisa kinachoonyesha ukweli au uongo wa methali Fulani.

Wazia methali nyingine za kutilia mkazo methali uliyopewa.

- Mtahiniwa atatoa maana ya kibayana na maana ya kibatini ya methali aliopewa kwa mfano lejelea mathali 610 nyuma ya kitabu hiki.
- Pia atoe matumizi ya methali hii kwa kutoa mfano wa kisa kinachowiana na mada
- Halafu mtahiniwa atasimulia kisa hicho kinachoambatana na maana na matumizi ya methali kwa upana zaidi Atoe hitimisho nzuri

3. INSHA YA MDOKEZO

Hii ni insha ambapounapewa mdokezo wa kuanzia (xxx...) au kumalizia (...xxx) k.mf.

- a. '.....tangu siku hiyo alikula yamini kutopuuza ushauri wa wazazi wake tena'
- b. '.....kwa haki ya mungu sitachezea majini tena'
- c. 'Tuliamuka asubuhi che ti.....'

4. INSHA YA TAARIFA

Hii ni aina ya insha ambayo inatoa habari kuhusu jaambo Fulani. Hapa unapaswa kutoa maana ya maneno muhimu katika utangulizi wako na kasha ueleze hoja zako kikamilifu.kmf. Kuna mada zifuatazo.

1. Ukimwi na athari zake.
2. Faida za kudumisha usafi nyumbani.
3. Umuhimu wa kuhifadhi mazingira.
4. Athari za simu za mkonini.

5. INSHA WASIFU

Hii ni aina ya insha ambayo hutoa sifa za kitu, mnyama, au mtu Fulani. Kmf.

1. Mwalimu wa Kiswahili.
2. Nyoka mkali.
3. Mukurugenzi wa elimu.

6. INSHA YA MAELEZO

Hii ni aina ya insha inayohusu kutoa ufafanuzi kuhusu mahali, kitu au jambo fulani kama vile ugonjwa wa ukimwi, umuhimu wa maji, n.k.

7. INSHA YA MJADALA

Hii ni aina ya insha ambapo unatakiwa kujadili suala fulani k.m. 'Shule za mabweni zina manufaa' au 'Kujijiri ni bora kuliko kuajiriwa' Jadili. Unapaswa:

- Kuunga
- Kupinga
- Kutoa uamuzi kutegemea upande ulio na hoja nyingi au nzito.

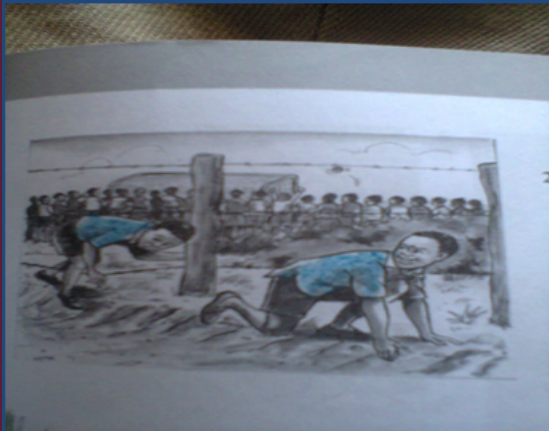
8. INSHA YA PICHA

Hii ni aina ya insha ambapo mwanafunzi amepewa picha kadha na kutakiwa kutunga kisa na kueleza yote yanayotokea kwenye picha hizo. Chunguza vizuri ujue kinachotokea katika hizo picha.

Kichwa kiafikiane na picha ulizopewa. Kila picha ipangwe na kuwa na aya moja.

Kwa mfano.

Andika insha ukizingatia mflulizo wa picha hizi.

Picha 1

Picha 2

Picha 3

Picha 4

Picha 5

Picha 6

9. INSHA YA MAWAZO

Hii ni aina ya insha inayohusu mambo ya kuwaza kuhusu jambo fulani k.m. 'MIMI NYUKI' Ni nani asiye nifahamu mimi nyuki.

10. INSHA YA MAZUNGUMZO

Haya ni maongeo ya kawaida ambayo huandikwa kama tamthilia

kwa mfano *'MAZUNGUMZO BAINA YA...'*

Muundo

- Kichwa
- Jina la msemaji kwa herufi kubwa likifuatwa na koloni
- Maneno ya msemaji
- maelezo ya mandhari na vitendo vya msemaji kwenye mabano
- Wazungumzaji wasikike kama watu wa kawaida
- Pawepo na sentensi ndefu na fupi
- Matumizi ya vihisishi
- Ukatizaji wa maneno...

Mfano wa mazungumzo ya Hospitalini

MAZUNGUMZO KATI YA DAKTARI NA MGONJWA HOSPITALINI

Daktari: Ulianza kuumwa hivi lini?

Mgonjwa: Kichwa kilianza kuniuma jana jioni baada ya chajio. Nilipoamka asubuhi nikatambua kwamba hata tumbo lilikuwa likiuma pia.

Daktari:	Ulipoanza kuumwa na mwili mzima, ulichukua hatua gani? Hukunywa dawa yoyote?
Mgonjwa:	Nilichukua tembe zilizokuwa zimepatiwa kakangu miaka mitano iliyopita alipokuwa akiumwa na malaria.
Daktari:	Kila ugonjwa unahitaji matibabu mbalimbali. Tembe za malaria haziwezi kutumika kutibu maumivu ya kichwa na tumbo. Pia ni hatari kutumia dawa ambazo zimepitwa na wakati. Zinaweza kukuletea madhara zaidi.
Mgonjwa:	(akikohoa) Sijui kama una tembe za kifua pia. Hii baridi inaniletea homa mbaya.
Daktari:	Hatuwezi kukupatia dawa kabla ya kutambua ugonjwa ulio nao. Itabidi tupime joto lako, damu na pia mate yako ili kupata tatizo linalokusumbua. Kisha tutakupatia dawa. Je, una umri wa miaka mingapi?
Mgonjwa:	Nikichukua hizo dawa nitapona?
Daktari:	Matokeo hubadilika kutoka kwa mgonjwa mmoja hadi mwengine. Inaweza kuchukua muda. Huenda ukalazwa kwenye wadi kwa siku mbili tatu hivi. Umri wako, mama?

Swali.

1. Andika mazungumzo kati yako na rafiki yako mpendwa.
2. Umefukuzwa shule na mwalimu mkuu kwa kutoroka shuleni kwenda kucheza densi mjini. Andika mazungumzo katiyako na mzazi wako.

INSHA YA BARUA

Kuna aina mbili za barua:

- Barua Rasmi
- Barua ya Kirafiki

BARUA YA KIRAFIKI

Barua ya kirafiki ni barua ambayo mtu huandika kwa mwenzake au mtu wa familia yake. Barua hii haichukui mtindo wowote maalum wa kuandikwa.

Muundo wa barua ya kirafiki

1. **Anwani;** Huwa na anuani moja tu: ya mpokeaji. Huwekwa kwa upande wa kulia.
2. **Tarehe;** inawekwa chini ya anwani ya mwandishi na mstari uvukwe.
3. **Mtajo;** umtambulishe mwandikiwa, *kmf; mama mpendwa, rafiki mpendwa, mpenzi wangu.*
4. **Utangulizi;** toa salamu kwa mwandikiwa na utangulizi wako uwe unavutia sana kulingana na jambo kuu linalokidhi.
5. **Kiini;** toa hoja au mawazo yako tofauti ya kuandika barua.
6. **Tamati;** weka sahihi na majina yako.

Mfano wa barua ya kirafiki

10/10/2019

Mpendwa Sarah,

Habari za siku nyingi. Wazazi hawajambo? Kwangu ni nzuri sana isipokuwa masomo magumu sana ya siku hizi kama unavyojua.

Sababu ya kukuandikia barua hii ni kukujulisha kuja kunitembelea jumapili ijayo. Kama ukija, nitakununulia nyama ya kuku, mchere, soda na vinginevyo unavyo penda. Pia nitakupeleka mjini kustarehe katika hoteli ya 'Ankole Resort'.

Nitafurahi sana baada ya kukuona nyumbani. Mungu akubalike.

Wako akupendaye

Julius Atumanya

Barua hii haitumii lugha rasmi na mwandishi anaweza kumrejelea mwandikiwa kwa kutumia jina lake la kwanza. Aidha barua za kirafiki hazihitaji kutiwa saini.

Maswali ya kujaribu.

1. Mwandikie barua mwanafunzi rafiki mwenzako anayesomea nchi za ngambo ukimwelezea jinsi unavyoendeleza masomo yako.
2. Mwandikie barua mzazi wako ukimfahamisha kosa ulilofanya shuleni na gharama ya kulipia na hata umuombe msamaha kwa kosa lako.
3. Mwandikie barua rafiki yako anaye anaishi ng'ambo ambaye amemaliza miaka mitano bila kijua ukimweleza mambo ya nyumbani na hali ya siasa katika nchi yako.

BARUA RASMI

Barua rasmi au barua ya kiofisi/kibiashara huzingatia mtindo rasmi wa barua.

Muundo

- 1) **Anwani ya mwaandishi;** huwekwa juu kabisa na huwa katika upande wa kulia wa kartasi.
- 2) **Tarehe;** huandikwa chini ya anwani ya mwandishi na mstari uvukwe.
- 3) **Anwani ya mpokeaji** – Anwani ya anayeandikiwa huwa katika upande wa kushoto wa kartasi, na huwekwa msitari mmoja chini ya tarehe na mstari uvukwe.
- 4) **Mtajo** – Uwe chini ya anwani ya mwandikiwa kv. Bibi/Bwana,
- 5) **Mada** – iandikwe kwa herufi kubwa, ipigwe kistari na iwe fupi kv KUH:.....,
MINT:....., KUMB:.....
- 6) **Utangulizi** – uwe unatanguliza mwandish. Hakuna salamu katika utangulizi.
- 7) **Kiini** – mwandishi atoe sababu kuu ya kuandika barua au uzoefu wake.

8) Hitimsho – mwandishi atoe sahihi yake, majina yake na cheo chake.

Mfano wa barua rasimi

MUNISIPALI YA BUSHENYI,

S.L.P 54,

BUSHENYI

10/10/2019

MWALIMU MKUU WA SHULE

LA UPILI KYAMUHUNGA,

S.L.P 68,

BUSHENYI

Bwana/Bibi;

KUH: MAOMBI YA KAZI YA UALIMU

Ninayo heshima ya kuomba kazi ya ualimu katika shule yako ya upili Kyamuhunga.

Mimi nilisomea katika chuo kikuu cha Kabale nikahitimu kama mwalimu wa kufunza.

Mimi ni mwana Ugasnda, nina miaka thelathini na sijaoa bado. Ninaweza kufundisha lugha ya Kiswahili na Kingereza. Pia ninapenda michezo na kazi za mikono.

Nitashukuru sana iwapo ombi langu litafikiriwa na kupokelewa vyema.

Waku mtiifu

.....

JULIUS KAMUGISHA

Mwalimu

Mwasali ya kujaribu.

1. Umemaliza masomo yako, mwandike barua meneja wa kampuni ya MTN ukiomba kazi mpato.
2. Umemaliza kidato cha nne na unataka nafasi ya kidato cha tano katika shule ya mtakatifu Kagwa. Mwandikie barua mwalimu mkuu.

Kumbukumbu

Kumbukumbu za mikutano ni rekodi zinazowekwa na katibu wa mkutano mkutano unapoendelea ili kuhifadhi yanayojadiliwa na kukubalianwa katika mkutano huo. Katibu anapaswa kufuatilia mtindo

maalum wa kuandika kumbukumbu hizo kulingana na mpangilio katika mkutano.

Muundo wa Kumbukumbu

- a) **Kichwa cha kumbukumbu:**Kichwa cha kumbukumbu kinapaswa kutaja mambo yafuatayo:Ni mkutano wa akina nani?Unaandaliwa wapi?Unaandaliwa lini?Unaanza saa ngapi?Mfano wa Kichwa cha Kumbukumbu:Kumbukumbu za Mkutano wa Shirika la Msalaba Mwekundu Shuleni ulioandaliwa tarehe saba Agosti 2001 katika Ukumbi wa Mikutano kuanzia saa Tisa alasiri.
- b) **Waliohudhuria** – Andika orodha ya wote waliofika kwenye mkutano huku kuanzia na yule mwenye cheo cha juu zaidi hadi kwa wanachama. Pia onyesha vyeo vyao.
- c) **Waliotoa Udhuru** -Hawa ni wale walioomba ruhusa kutohudhuria mkutano
- d) **Waliokosa kuhudhuria** -Hawa ni waliokosa kuhudhuria mkutano, bila kutoa udhuru)
- e) **Waalikwa** – Hawa ni wageni walioalikwa katika mkutano, k.v mlezi wa chama, afisa wa kiutawala, n.k)
- f) **Ajenda** orodhesha hoja zitakazorejelewa katika mkutano huo
- g) **Tamati kufungwa kwa mkutano.** Taja mkutano ulifungwa saa ngapi; mkutano ujao utakuwa tarehe ngapi; kisha acha nafasi ya kuthibitishwa kwa kumbu kumbu hizo katika mkutano utakaofuatia.

Mfano wa Insha ya Kumbukumbu

KUMBUKUMBU ZA MKUTANO WA CHAMA CHA KISWAHILI ULIOANDALIWA KATIKA CHUMBA CHA MIJADALA TAREHE 2 APRILI 2010 KUANZIA SAA TATU ASUBUHI

Waliohudhuria

1. Thoma Mwororo – Mwenyekiti
2. Vivian Mjaliwa – Mweka hazina
3. Idi Baraka – Mkuu wa utafiti
4. Fikra Mawimbi – mwanachama
5. Mercy Rehema – katibu

Waliotuma Udhuru

8. Bahati Sudi – Naibu Mwenyekiti
9. Paul Kitanzi – Msimamizi wa Mijadala

Waliokosa Kuhudhuria

1. Zakayo Chereko – Spika
2. Juma Mtashi – mwanachama

Waalikwa

1. Mdaku Mpelelezi – Mwanahabari

2. Bw. Msawali – Mlezi wa Chama.

Ajenda

1. Maombi
2. Nyimbo za kitaifa
3. Mawaidha ya mwenyekiti
4. Umuhimu wa Kiswahili
5. Matatizo yanayokumba Kiswahili
6. Suluhisho
7. Ufungaji

Kumb: 01/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Maombi

Mkutano ulifunguliwa na dua saa nne za asubuhi kutoka kwa mwana kamati ambaye akamuomba mungu/mola kuwa kiongozi wa yatakayojadiliwa.

Kumbu: 02/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Nyimbo za kitaifa

Nyimbo hizo ziliongozwa na mwana chama bw. Jeremiah kwa kuaza na wimbo wa taifa Uganda ukifuatwa na wimbo wa jumuiya Afrika mashariki.

Kumb: 03/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Mawaidha ya mwenyekiti

Mwenyekiti alianza mkutano kwa kushukuru Mungu ambaye aliwawezesha wanachama kuwa na uwezo wa kuhudhuria mkutano kwa idadi kubwa.

Mwenyekiti pia alishukuru wanachama kuwa wazalendo wa shule na kufanya kazi za shule kwa bidii sana.

Pia aliwashauri kutekeleza kazi zao vilivyo ili maendeleo ya shule yaonekane na mambo mengine kuhusu chama cha Kiswahili.

Mwenyekiti alimaliza kwa kuwatakia majadiliano bora mkutanini na kuwashukuru tena kwa kusikiliza.

Kumb: 04/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Umuhimu wa Kiswahili

Mwana chama mmoja alieleza kuwa Kiswahili ni lugha ya kibantu ambayo imeendelea kuunganisha jamii za kibantu zinazozungumza lugha tofauti. Pia alisema kwamba Kiswahili kimeendeleza ukuzaji wa ujamaa katika jamii za kibantu.

Mwana chama mwengine alieleza kwamba Kiswahili kimetusaidia kuwasiliana na watu wengi kutoka mataifa Fulani. Pia kwamba kimelahisisha biashara kati ya mataifa tofauti.

Kumb: 05/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Matatizo yanayokumba Kiswahili

Mwana chama mmoja alieleza kwamba ingawa Kiswahili ni lugha ya kibantu, watu wengi wanaichukua kama lugha ya kijeshi, majambazi, wahuni, na pia ya watu wasiojulikana wanakotoka. Wanachama wengine walisema Kiswahili kime ingiliwa na lugha za kimama

ambacho kimehalibu Kiswahili sanifu.

Kumb: 06/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Suluhisho

Mwana chama mmoja alisema kwamba serikali inaweza kukuza Kiswahili kupitia warsha na semina katika shule mbalimbali, srikali inaweza kuwamotisha wanafunzi wa lugha ya Kiswahili kwa kuwapatia masomo ya bure ingawa ni wachache duniani.

Kumb: 07/mk01/chama cha Kiswahili 2019; Ufungaji mkutano

Mkutano ulifungwa na dua ikifuatwa na nyimbo za taifa zikitolewa na bi Maimuna

Kumbukumbu zimeandikwa na;

zimehakikishwa na;

.....
**BW. ATUMANYA JEREMIAH
JULIUS**

.....
BW. MUGISHA

KATIBU MKUU

MWENYEKITI

Tanbihi: *Usitie saini. Sahihi itawekwa katika mkutano ufuatao*

Maswali

1. Wewe ni katibu na mna mkutano wa watahiniwa wa kidato cha nne na cha sita. Swala kuu ni kuhusu mpango wa mhula wa tatu 2019. Andika kumbukumbu za mkutano.
2. Wewe ni katibu wa chama cha Kiswahili shuleni kwako na mna mkutano wa kukarisha wanafunzi wapya katika chama cha Kiswahili. Andika kumbukumbu hizo.

HOTUBA

Insha ya hotuba ni insha ambayo hutoa maneno halisi ya mzungumzaji/hatibu/kiongozi anapozungumzia hadhira, kuhusu jambo fulani. Insha ya hotuba huandikwa katika hali ya usemi halisi na mwandishi hatakiwi kuweka alama za kunukuu anapoanza insha yake.

Hotuba inaweza kutolewa na kiongozi wa kisiasa, utawala, kidini, kikundi, shirika fulani, daktari, n.k. Hadhira katika hotuba husheheni wageni waalikwa, wanachama, wafuasi, wananchi, n.k ambao wanahusishwa katika mada inayorejelewa katika hotuba hiyo. Mengi ya maswala yanayojitokeza katika insha za hotuba ni maswala ibuka katika jamii k.v upangaji wa uzazi, usalama, n.k

Muundo wa Hotuba

1. Anwani

Anwani, mada au kichwa cha hotuba huchukua herejelea hatibu pamoja na mada ya hotuba. Pia mada inaweza kutaja hadhira na jina/cheo cha msimulizi. *“Hotuba ya Waziri wa Afya kuhusu madhara ya ukimwi kwa wananchi”. Au “Hotuba ya kiranja mkuu kwa wanafunzi wanaofanya mapenzi shuleni” “Hotuba ya Mwalimu Mkuu kwa Wazazi”*

2. Utangulizi

- Anza hotuba yako kwa kuwatambua waliohudhuria mkutano (hadhira).
- Wataje kwa majina/vyeo vyao kuanzia yule wa cheo cha juu hadi wa chini, mabibi na mabwana. Kumbuka kwamba hauhitajiki kuwasalimia. Kuwatambua kwa majina pekee kunatosha.
- Jitambulisha kwa hadhira yako hasa ikiwa unazungumzia hadhira isiyokujua au wageni.
- Tanguliza mada yako. Kwa mfano: Waziri wa Kilimo, Mkuu wa Wilaya, Chifu wa Kisioni, wanachama wa kikundi hiki cha Rotuba Bora, mabibi na mabwana. Ni matumaini yangu kwamba nyote mu buheri wa afya. Mimi ni mwakilishi wa Kikundi cha Mshipi wa Kijani Kibichi na jioni ya leo kuna jambo muhimu ambalo ningependa sote tulifahamu ili kuboresha mazingira yetu kwa ...

3. Mwili

- Toa lengo au ujumbe muhimu katika hotuba yako
- Hakikisha kuna mtiririko wa hoja kuanzia mwanzo hadi mwisho
- Ujumbe wako wote unapaswa kuwa katika usemi halisia wala si wa taarifa.
- Tumia nafsi ya kwanza na wakati uliopo
- Tumia lugha ya heshima na fasaha hadhirani

4. Tamati/Hitimisho

- Hakikisha kwamba mwisho wa hotuba yako unatambulika.
- Unaweza kumaliza kwa shukurani na kuwatakia safari njema au maisha mema

Mfano ya Insha za Hotuba:

HOTUBA YA MWENYEKITI WA KAMATI YA KILIMO CHA KAHAWA NA CHAI KATIKA KIJJI NYAMIYAGA

Mabibi na mabwana, kwa niaba ya chama na niaba yangu nawakaribisha nakuwasalimu, hamjambo?

Kwanza kabisa ninamshukuru mungu kwa kunipa uwezo wa kufika hapa leo bila matata yoyote. Leo nina furaha kuu kwa kupata nafasi hii ya kuwaeleza mafanikio na baadhi ya shida zinazo wakabili wakulima wetu.

Kwanza kabisa mnakumbuka kuwa kilimo cha kahawa na majani katika muda wa miaka mitatu iliyopita, wakulima walipewa mbegu nzuri kiwango cha ubora na mazao hayo. Kupatikana kwa msaada wa serikali wa kujenga vibanda vya kuzalishia miche kwa haki ni jambo zuri na la kuyia moja.

Kama mjuavyo, kamati hii imekuwa ikihimiza wizara wa kilimo kuzidisha utafiti kuhusu maradhi ya mikahawa, hasa ugonjwa wa mbegu. Ninayo furaha kuwaeleza leo kuwa wizara ya kilimo imewatuma maafisa watano ambao ni wataalamu wa magonjwa ya mikahawa ili kutekeleza utafiti huo na nina uhakika kuwa malalamiko yetu yatashughulikiwa.

Ndugu na wapendwa nawashukuru tena kwa kunipa muda wenu na kuwa wasikilizaji bora. Mungu awabarike. Ni mimi KAMUGISHA JULIUS mwenyekiti.

Maswali ya kujaribu

1. Wewe ni chifu katika kijiji cha Kikanyageni. Andika hotuba utakayotoa kwa vijana kuhusu hatua za serikali kukabiliana na matumizi ya dawa za kulevya.
2. Umealikwa kuwahutubia wanafunzi wa shule ya msingi uliyosomea kuhusu umuhimu wa elimu ya wasichana. Andika hotuba utakayotoa.
3. Wewe ni daktari. Andika hotuba utakayotoa kuwahimiza wanawake wakubali kutumia mbinu za kupanga uzazi.
4. Umeteuliwa na afisa katika idara ya utalii kuhutubia watalii kuhusu changamoto za kiusalama zinazolikabili bara hili na upendekeze mbinu za kuzitatua.
5. Jifikirie kuwa wewe ni kiongozi mkuu wa shule yako na umeombwa kuwakutana wanafunzi wote mbeleni ya mwalimu mkuu, wageni kutoka wizara ya elimu na walimu na kuwaelezea juu ya ubaya wa migomo shuleni. Andaa hotuba yako.

RIPOTI

Ripoti ni maelezo kuhusu mtu, kitu au jambo Fulani lililotokea. Ni aina ya kumbukumbu ambazo huandikwa kwa ajiri ya matumizi ya baadaye. Ripoti inaweza kuwa ya uchunguzi wa utafiti kuhusu jambo Fulani, inaweza kuwa ya polisi, daktari au ya tume Fulani.

Namna ya kuandika Ripoti

- a) **Kichwa/anwani**
Kichwa cha ripoti kioneshe kiini cha ripoti/ ripoti inahusu nini? Tarehe ya tukio au jambo linaloandikiwa ripoti na mahali palipotokea jambo hilo.
- b) **Utangulizi**
Eleza kwa muhtasari madhumuni ya ripoti. Jaribu kutumia lugha nyepesi na sarufi bora.
- c) **Kiini/mwili**
Eleza mambo uliyoyaona, chanzo chake na madhara au faida yake. Tumia nafsi ya tatu na wakati uliopita na usemi wa taarifa.
- d) **Hitimisho/tamati**
Onesha msimamo na mapendekezo yako. Uonesha ripoti imeandikwa na nani, cheo chako na tarehe ripoti hiyo ilipoandikwa.

Mfano wa Ripoti

Swali; Andaa ripoti kwa mkuu wa afya wilayani Bushenyi ukimwarifu kuhusu kuzuka na kuenea kwa ugonjwa wa kipindupindu.

RIPOTI KWA MKUU WA AFYA WILAYANI BUSHENYI KUHUSU KUZUKA NA KUENEA KWA UGONJWA WA KIPINDUPINDU.

UTANGULIZI

Kufuatia kuzuka kwa ugonjwa wa kipindupindu katika wilaya ya Bushenti, mkuu wa afya wilayani

aliunda kamati ya watu watano kuchunguza chanzo na kupendekeza njia za kudhibiti maenezi ya ugonjwa huo.

Waliohusika walikuwa;

1. Atumanya Jeremiah	mwenye kiti
2. Ainembabazi Clare	Katibu
3. Mugisha Justus	mwana kamati
4. Magara Simon	mwana kamati

Wanakamati waliweza kutembelea mahali kadhaa na kujionea hali ilivyokuwa. Waliwahoji wakazi na kuwapa hojaji.

MATOKEO

- Maeneo ya sokoni.** Wanakamati walitembelea masoko kadhaa na kujionea hali ilivyokuwa. Mengi yalikuwa machafu.
- Mikahawa.** Wanakamati walitembelea maeneo ya mikahawa na kujionea hali ya uchafu. Takataka zilitupwa ovyo ovyo.
- Vyoo.** Wanakamati walitembelea masoko na mikahawa lakini hayakuwa na vyoo na wengi wa wakazi walikuwa wakijisaidia misituni.

MAPENDEKEZO

Kufuatia utafiti wa wanakamati, walipendekeza yafuatayo;

- Maeneo ya soko yafungwe na yasafishwe.
- Mikahawa yote ifungwe mara moja hadi wenyewe wahakikishe usafi.
- Kila soko lijenge vyoo kadhaa ili kudumisha hali ya usafi na kupunguza kesi ya maenezi kila mkahawa sharti iwe na vyoo viwili.

HITIMISHO

Kamati hii inaonelea kuwa iwapo hatua zilizopendekezwa zitazingatiwa, hali ya maenezi ya ugonjwa wa kipindupindu itadhibitiwa.

Imetayalishwa na;

.....

Bw. Julius Atumanya

Mwenye kiti

10/10/2019

Maswali

1. Jifikirie kuwa wewe ni kiongozi mkuu wa shule yako na umeombwa kuwakutana wanafunzi wote mbeleni ya mwalimu mkuu, wageni kutoka wizara ya elimu na walimu na kuwaelezea juu ya ubaya wa migomo shuleni. Andaa hotuba yako.
2. Andaa hoyuba kwa wanafunzi ukijivalisha viatu vya kuwa kiranja mkuu wa shule juu ya tabia mbaya ya kuchokoza wanafunzi wapya shuleni.
3. Jifikirie kuwa mwalimu mkuu wa shule yako na umealika raisi wa nchi kutembelea na kuhudhuria sherehe ya kuimarisha miaka hamsini ya shule. Andaa hotuba yako.

MATANGAZO

Majulisho kuhusu jambo Fulani au ni kufahamisha jambo kwa watu ili wafahamu ukweli uliopo. Matangazo yaweza kuwa redioni, kwenye runinga ama hata kwenye makaratasi.

Mfano wa tangazo

MKUTANO WA KITAIFA WA CHAMA CHA VIJANA

Ningependa kuwatangazia vijana wote wa tawi la Bushenyi kuwa kutakuwepo mkutano wa taifa wa chama cha vijana kuanzia tarehe **15/10/2019** hadi **17/10/2019** katika ukumbi wa shule la wasichana Kyeizooaba. Mkutano utaanza saa nne za asubuhi. Wanachama wote wanaombwa kuhudhuria bila kosa. Mambo yatakayojadiliwa ni pamoja na;

- Makadirio ya matumizi ya pesa za mwaka uliopita.
- Ripoti ya mwenyekiti.
- Uchaguzi wa viongozi wapya.
- Shughuri nyinginezo.

Kila mwana chama anaombwa kufika na kadi yake ya uanachama ili kuweza kupiga kura kwa viongozi wapya.

Kwaniaba ya bodi ya usimulizi na wapongezi nitawakarisha mkutanoni na usikose kufika.

*Yametangzwa na afisa mkuu wa uhusiano **bwana Atumanya Jeremiah***

TANGAZO LA KAZI

NEMBO SHULE YA UPILI YA MWNGAZA

ANWANI : NAFASI YA KAZI YA UHASIBU

TAREHE: 01/12/2016

sifa za mwomba kazi

JINSIA: Awe wa jinsia ya kiume.

UMRI: Awe na umri wa miaka isiyoungua 23 na isiyoungizi 32.

ELIMU

- i. Awe na shahada ya uhasibu kutoka chuo kikuu kinachojulikana au awe na shahada ya diploma ya juu ya uhasibu
- ii. Awe amepata alama ya C katika kingereza

KAZI

- i. Kuidhinisha hati za malipo za shirika
- ii. Kusimamia shughuli za uhasibu katika idara inayohusika

UZOEVI/TAJIRIBA: Awe na uzoevi wa kazi usiyoungua miaka 5 kwenye shirika au taasisi kubwa.

DINI: Awe muumini wa dini ya kikristu na awe ameokoka.

MUDA WA KAZI: Kuanzia saa mbili hadi saa kumi na moja jioni na masaa mengine ikibidi.

MSHAHARA: Mshahara utategemea elimu ya anayehusika lakini utakuwa baina ya KSh 240,000 na KSh 450,000.

MAELEZO YA ZIADA:

- i. Maombi yote yawe yamewasilishwa kabla ya tarehe 30 Mei 2019.
- ii. Maombi yatumiwa kwa: Katibu, Halmashauri ya shule ya upili ya Mwangaza ,
- iii. Anwani: Maombi yatakapotelewa baada ya muda wa mwisho hayatajibiwa.
- iv. Maombi yaandamane na hundi ya shilingi elfu moja ambazo hazitarejeshwa.

Maswali ya kujaribu

1. Andika tangazo la mkutano mkuu wa vijana katika wilaya yako utakao fanyika shuleni mwako tarehe 19/10/2019.
2. Andaa tangazo kwa wana kijiji ukiwaalika kuja kusheherekea siku ya michezo na toa sababu kadhaa za kuwashawishi kujua umuhimu wa michezo.
3. Andaa tangazo kwa wana Uganda wote ambao hawajasajilisha kadi za simu zao kufanya hivyo na kampuni ya mawasiliano kabla ya tarehe 19/12/2019

MEMO

Haya ni maandishi ya mazingira rasmi yanayolenga mtu au watu Fulani, kikundi Fulani cha watu n.k kwenye mahali wanapofanyia kazi zao au masomo.

Muundo wa memo ni huu:

1. Jina la kampuni, shirika, chuo n.k liwe kichwa.
2. Imetoka kwa nani, mfano mkurugenzi, mwalimu mkuu n.k
3. Kwenda. Hapa unaandika walengwa k.m wanafunzi,wafanya kazi n.k
4. Kuhusu. Ujumbe wake unahusu nini yaani mada kuu.
5. Tarehe. Siku iliyowekwa.
6. Muundo wa memo

Memo huwa na hatua tano muhimu ambazo lazima zijitokeze.

1. Anwani ya shirika hutangulia na huandikwa sehemu ya juu ya karatasi.
2. Neno 'MEMO' hufuata kwa herufi kubwa na kukolezwa wino.
3. Upande wa kushoto chini ya mstari huandikwa utangulizi ufuatao:
  - a) Kwa : sehemu hii huelezea ujumbe unalenga akina nani,
  - b) Kutoka: sehemu hii huonyesha ujumbe umetoka kwa nani,
  - c) Tarehe: sehemu hii huonyesha tarehe memo ilipoandikwa,
  - d) Mintarafu: hapa shabaha ya barua hudokezwa kwa herufi kubwa zilizokolezwa wino.
4. Mwili wa memo au maelezo ya mada inayoshughulikiwa huendelezwa
5. Hitimsho la memo hubeba sahihi, jina na cheo cha mwandishi.

MFANO

SHULE YA UPILI NYAMIYAGA

ANWANI: MEMO

REJ: km/01/06

KUTOKA: Mwalimu Mkuu

KWA: wafanyakazi wote

MADA: likizo fupi

TAREHE: 28/2/2011

Ujumbe: .....hapa ndipo maudhui huwa kutegemea swali

SAHIHI

Jina

SHULE YA UPILI YA MADIVINI

S.L.P 1234 009

BUSHENYI

MEMO

KWA: WANAFUNZI

KUTOKA: MWALIMU MKUU

TAREHE: MACHI 12, 2011

KUH: MATOKEO YA MTIHANI WA UCE 2019

Kutokana na matokeo ya mtihani wa kidato cha nne, ningependa kuwaarifu kuwa shule yetu imeweka rekodi ya ushindi kuibuka nambari tano kati ya shule ishirini bora nchini. Kwa niaba ya Halmashauri ya shule, ningependa kuwapongeza walimu na wanafunzi kwa kazi nzuri iliyotuletea ufanisi wa kiwango hiki. Ili kuhakikisha tunadumisha matokeo bora shuleni, kila mmoja wetu anapaswa kuzingatia nidhamu, kutumia vyema mema ya wakati, maktaba na vifaa vyote vilivyomo na kuzidisha juhudi zetu katika utendaji kazi ili kufikia malengo yetu.

SAHIHI

Jina

Cheo (mwalimu mkuu)

SHAJARA (PROGRAMMES/CALENDAR)

Shajara ni za namna mbili.

A) Shajara moja ni kitabu kiandikwamo kumbukumbu za matukio yamambo ya kila siku. Sharaja za aina hii ni mbalimbali.

B) Kuna zile ambazo tayari siku na tarehe huwa zimeandikwa. Zingine zina hata saa.

Shajara ya Matukio ya Kila Siku. (*Andika mambo utakayo fanya katika mapengo hapo chini*)

SHAJARA YA RAULA ROY ROSEMARY

JUMATATU, 03 – 03 – 2003

Nilimtembelea Mwalimu wa Kiswahili kule Lenga Juu na tukaenda naye kwenye maktaba ya serikali kutafiti kuhusu changamoto za lugha ya Kiswahili

JUMANNE, 04 – 03 – 2003

Nili.....
.....
.....

JUMATANO, 05 – 03 – 2003

Nli.....
.....
.....

ALHAMISI, 06–03–2003

Nili.....
.....
.....

IJUMAA, 07– 03 – 2003

Nili.....
.....
.....

JUMAMOSI, 08 – 03 – 2003

Nli.....
.....
.....

JUMAPILI 09 – 03 – 2003

Nili.....
.....
.....

INSHA YA MAZUNGUMZO/ MAJADILIANO

Hii ni insha ya mazungumzo baina ya watu wawili au zaidi. Ni lazima wahusika katika mazungumzo wajitokeze vizuri na sifa zao zitambulike. Hatutarajii watu katika mazungumzo wawe na fikira moja na usawa katika mapendekezo yao. Ukinzani au tofauti ya uteuzi wa maneno kati ya usemi wa mzungumzaji mmoja na mwengine ni lazima ijitokeze.

Mazungumzo yanaweza kuwa ya kutafuta suluhisho baina ya pande mbili zinazozozana kama vile mama na bintiye; kupanga jambo fulani, n.k

Insha ya Mazungumzo huandikwa katika usemi halisia, huku wasemaji wakionyeshwa kama vile mchezo wa kuigiza. Vitendo vya wahusika huonyeshwa kwa mabano

Mfano wa Insha ya Mazungumzoya Hospitalini

Daktari: Ulianza kuumwa hivi lini?

Mgonjwa: Kichwa kilianza kuniuma jana jioni baada ya chajio. Nilipoamka asubuhi nikatambua kwamba hata tumbo lilikuwa likiuma pia.

Daktari: Ulipoanza kuumwa na mwili mzima, ulichukua hatua gani? Hukunywa dawa yoyote?

Mgonjwa: Nilichukua tembe zilizokuwa zimepatiwa kakangu miaka mitano iliyopita alipokuwa akiumwa na malaria.

Daktari: Kila ugonjwa unahitaji matibabu mbalimbali. Tembe za malaria haziwezi kutumika kutibu maumivu ya kichwa na tumbo. Pia ni hatari kutumia dawa ambazo zimepitwa na wakati. Zinaweza kukuletea madhara zaidi.

Mgonjwa: (akikohoa) Sijui kama una tembe za kifua pia. Hii baridi inaniletea homa mbaya.

Daktari: Hatuwezi kukupatia dawa kabla ya kutambua ugonjwa ulio nao. Itabidi tupime joto lako, damu na pia mate yako ili kupata tatizo linalokusumbua. Kisha tutakupatia dawa. Je, una umri wa miaka mingapi?

Mgonjwa: Nikichukua hizo dawa nitapona?

Daktari: Matokeo hubadilika kutoka kwa mgonjwa mmoja hadi mwingine. Inaweza kuchukua muda. Huenda ukalazwa kwenye wadi kwa siku mbili tatu hivi. Umri wako, mama?

Maswali ya kujibu

1. Umefukuzwa shuleni na mwalimu mkuu kwa kutoroka na kwenda kucheza densi mjini. Andaa mazungumzo kati yako na mzazi wako.
2. Unataka nafasi ya kusomea katika shule Fulani. Andika mazungumzo kati yako na mwalimu mkuu.

RATIBA

Ratiba ni orodha ya mpangilio wa namna mambo yatakavyofuatana katika shughuli fulani. Lengo lake ni kuhakikisha wakati unatumiwa vizuri ili mambo fulani yasije yakakosa kutendwa kutokana na upungufu wa wakati. Ratiba hutumika katika sherehe, mikutano, mazishi, hafla, tamasha, n.k

Sehemu za Ratiba

1. **Kichwa:** Kichwa cha ratiba hutaja mambo yafuatayo:

- Shughuli yenyewe – Taja jina la tukio ambalo unaandalia ratiba. Kwa mfano Harusi ya Bwana na Bi Arusi, Siku ya Zawadi
- Tarehe ya shughuli – je shughuli hiyo itafanyika lini?
- Mahali- Taja mahali ambapo shughuli hiyo itafanyikia. kwa mfano katika uwanja wa michezo wa Kasarani, kanisa la St. Mtakatifu. Mfano wa kichwa cha ratiba: ***Ratiba ya Hafla ya Ukimwi katika Bustani la Uhuru tarehe tano Januari. Au Ratiba ya Mazishi ya Dkt. Marehemu tarehe 20/12/1923 Kijijini Vikwazoni***

2. **Mwili:** Mwili wa ratiba hujumuisha mambo mbalimbali yatakayofanyika katika mpangilio maalum, saa mbalimbali. Ni vizuri kuzingatia vipengele vifuatavyo:

- Saa – Onyesha saa ambazo tukio limepangiwa kuanza hadi linapotakiwa kumalizika
- Mahali – Ikiwa shughuli tofauti zinafanyika katika mahali mbalimbali kama vile vyumba tofauti, inapaswa hutaje mahali ambapo kila jambo litafanyika.
- Wahusika – Taja mtu au watu waliopewa wajibu wa kutekeleza jambo fulani. Hii huwasaidia kujitayarisha ipasavyo.

Mfano wa Ratiba

RATIBA YA MAZISHI YA MZEE MAUTI TAREHE 20/12/2018 KIJIJINI RWAKABENGO

SAA	SHUGHULI
07: 00	Marafiki wa Mauti watoa mwili kutoka SlowDeath Hospital
10: 30	Maombi katika kanisa la G.I.Z.A yakiongozwa na Pst. Muna Fiki
11: 15	Mwili kuwasilishwa nyumbani, familia ya Mauti
12: 00	Kupakuliwa kwa chakula na Bi Kamafisi, Bi Mwachafu na wapishi walioteuliwa
1: 10	Kukusanyika kwa umati
2: 00	Maombi ya kuanzisha shughuli za mazishi
2: 30	Shuhuda zikiongozwa na Mzee Siachwinyuma
3: 00	Ushuhuda wa serikali na Chifu Mtesi
3: 40	Kuteremshwa kwa mwili kaburini na vijana walioteuliwa
4: 00	Shukrani za Mwisho, na Mwenyekiti wa Chama cha Kufa Tukusaidie
6: 00	Kugawana mali ya marehemu, na wazee wa kijiji

Maswali ya kujaribu.

1. Andika ratiba ya sherehe ya wanafunzi wa kidato cha nne na cha sita kama mwenye kiti wa sherehe hiyo.
2. Kakako anaolewa 12/01/2020. Andaa ratiba ya harusi hiyo.

RESIPE

Haya ni maandishi yanayotoa maagizo/maelekezo ya kuandaa chakula fulani.

Sehemu muhimu za resipe ni:

1. Kichwa – Jina la mlo unaoandaa, Idadi ya watu wanaopikiwa
2. Orodha ya viungo unavyohitaji– majina ya viungo, Idadi au kiasi kinachohitajika
3. Maagizo/namna ya kupika
4. Eleza kwa utaratibu kila hatua

5. Taja wakati utakaotumika katika kila hatua.
6. Hakikisha kila aina ya viungo ulivyotaja, inajitokeza katika maelezo ya kupika.
7. Tamati
8. Baada ya chakula kuiva, eleza kinaweza kupakuliwa na chakula kipi kinginecho k.v ugali na kitoweo cha kuku

Mfano

Resipe ya kupika pilau(mcheere)

- 1) Chemsha mchele wako kwenye maji ya chumvi na mafuta kiasi ya mboga
- 2) Andaa viungo vyako kwa kuvikatakata(Nyanya,Kitunguu hoho,tangawizi kitunguu saumu,soy sauce na pilau masala)
- 3) Pika nyama yako hadi iishe maji na iive vizuri
- 4) Tia mafuta kiasi ya mboga kwenye nyama hiyo
- 5) Ongeza vitunguu huku ukikoroga vizuri,viive hadi vipate rangi hudhurungi(Brown)
- 6) Kisha weka kitunguu saumu na tangawizi
- 7) Weka pili pili kiasi ya unga
- 8) Baada ya kukoroga kwa dakika chache,ongeza nyanya na uwache iive kabisa
- 9) Ongeza soya sauce na uchanganye kwa utaratibu
- 10) Weka pilau masala
- 11) Ongeza wali uliochemsha kwenye nyama yako sasa
- 12) Koroga hadi wali wako upate rangi ya hudhurungi na uache uive kwa dakika chache
- 13) Haya basi ,andaa meza yako sasa na ufurahie mlo wako

Mswali ya kujaribu

1. Andika resipe ya kuandaa mchuzi wa kuku kwa watu watano.
2. Andika resipe ya kuandaa chakula kwa mgonjwa wa moyo

WASIFU

Wasifu wa kawaida ni masimulizi ya maisha ya mtu fulani yanayosimuliwa na mtu mwengine. Kwa mfano, Wasifu Wa Siti Binti Saad ulioandikwa na Mwalimu Shaaban Robert. Katika insha, mwanafunzi anawezaambiwa aandike wasifu wa: mtu mashuhuri anayejulikana kama vile Nelson Mandela, Julius

Nyerere au Mzee Jomo Kenyatta n.k

Mtu yeyote anayemjua – kama vile mzazi, rafiki, somo(kielelezo), mwalimu wake n.k

Mtu wa kubuni – mwanafunzi anaweza kubuni mtu na asimulie maisha yake

1. TAWASIFU

Katika tawasifu, mwandishi huwa anasimulia maisha yake mwenyewe. Hivyo basi, tawasifu huandikwa na kusimuliwa katika nafsi ya kwanza. Katika insha, mwanafunzi anaweza ulizwa asimulie: maisha yake binafsi, maisha yake, miaka kadhaa ijayo maisha ya mtu fulani kama yake binafsi k.m ajifanye kuwa Rais wa Tanzania, halafu asimulie maisha yake tangu kuzaliwa hadi alipo. k.m *‘Umekuwa Rais wa nchi yako kwa muda wa miaka mitano, andika tawasifu kuhusu maisha yako itakayowasaidia wananchi wako kukuelewa vyema zaidi’*

2. WASIFU-KAZI

Wasifu-kazi (Resume/Curriculum Vitae) ni stakabadhi inayotumiwa kuorodhesha mambo muhimu katika maisha ya mtu kama vile elimu, kazi, ujuzi n.k inayotumiwa sanasana katika kuomba kazi. Kinyume na wasifu na tawasifu ambazo hutumia lugha natharia (ya masimulizi), wasifu-kazi hutumia muundo fulani wa orodha na/au jedwali kuwasilisha mambo muhimu tu. Isitoshe, wasifu kazi huwa fupi – aghalabu ukrasa mmoja.

Tunapoorodhesha mambo fulani katika wasifu, tunaanza na yale ya hivi karibuni hadi yale ya kitambo. Kwa mfano, anza na shule uliyosomea mwisho, iliyokuwa imetangulia hiyo n.k hadi shule uliyoenda kwanza.

Muundo wa Wasifu-Kazi

Katika wasifu-kazi unahitajika kuonyesha:

1. Jina lako
2. Namna ya mawasiliano (simu, anwani, barua pepe)
3. **Elimu** orodhesha shule zote ulizozisomea kutoka shule uliyosomea mwisho hadi shule ile uliyoihudhuria kwanza. katika kila shule, onyesha miaka uliyohudhuria k.m 1996-2000 onyesha shahada (degrees) na diploma ulizozipata kuanzia kiwango cha juu hadi cha chini.
4. **Kazi** orodhesha kazi zote ulizozifanya kutoka kazi ya hivi karibuni hadi kazi ulizozifanya mwanzoni, onyesha cheo ulichokuwa nacho katika kazi hiyo na majukumu yake, onyesha kampuni au mahali ulipofanya kazi hiyo, onyesha miaka ambayo ulikuwa katika kazi hiyo taja ujuzi au taaluma uliyoipata katika kazi hiyo.
5. **Ujuzi / Taaluma** – taja ujuzi maalumu ulionao, taaluma au talanta zozote zinazokufanya
6. **Mapato/Mafanikio/Tuzo** – taja mafanikio yoyote au tuzo zozote ulizozipata katika maisha
7. **Mapendeleo** – Nini kinakupendeza katika maisha? unapenda kutumiaje muda wako wa likizo usiokuwa wa kazi
8. **Maono ya Kazi** – una maono gani katika kufanya kazi? ungependa kufanya nini?

Mfano wa wasifu kazi

WASIFU WANGU

MAELEZO BINAFSI

Jina :JULIUS KAMUGISHA
Tarehe ya Kuzaliwa :7-6-1988
Umri :miaka 32
Mahali pa kuzaliwa :Kyeizooba
Jinsia :mwanamme
Hadhi ya ndoa :Nimeoa
Nambari ya kitambulisho :012345678
Uraia :Mwana Uganda
Lugha :Kiswahili, Kingereza, Kinyankole
Anwani ya kudumu :S.L.P. 54, Bushenyi
Barua pepe : juliuskmk@gmail..com
Simu tamba :0779249808

ELIMU

Chuo/shule	<u>Mapato</u>	<u>Mwaka</u>
Chuo kikuu cha Kabale	Shahada	2014-2017
Shule ya upili Kyamuhunga	Cheti ya UACE	2011-2012
Shule ya upili Kyamuhunga	Cheti ya UCE	2007-2010
Shule ya msingi Kyeizooba	P.L.E	2001-2006

TAJRIBA

Mpaka sasa Mhasibu katika shule Chekechea ya Mtakatifu Yohana

Mkuu wa idara ya Kiswahili shule ya juu Rukungiri 2017-2019

Mwalimu wa kidato shule ya mtakatifu Kagwa 2015-2018

TAALUMA

Nina jua kucheza mpira wa kandanda na mpira wa mikono vizuri.

Ninaweza pia kufundisha fasihi ya Kiswahili.

Pia ninajua vyombo kadhaa vya music.

VIPENDELEO NA VIPAWA

- Kusoma vitabu vya sarufi na fasihi
- Kutembelea wajane, mayatima na wagonjwa.
- Kuandika mashairi.
- Kucheza mpira wa kandanda na mpira wa mikono

AZIMIO LANGU

- a) Kupaa kitaaluma kwa kuendeleza masomo yangu hadi kiwango cha uzamifu.
- b) Kuwa mwalimu bora zaidi nchini kwa matendo na kuwapa wanafunzi huduma za kufaa.

WAREJELEWA

1. Profesa Hassan Muoso,
Chuo Kikuu Makerere,
S.L.P.43844,
Kampala

2. Maimuna Njavu Mukota,
Shule ya Upili ya Alliance,
S.L.P. 1 234,
Kampala

Swalii; Andika tawasifu yako kwa minajili ya kuomba kazi kama mwalimu mkuu wa shule ya Upili ya Kinaawa.

UFUPISHO

Ufupisho ni nenolinalotokana na neno fupisha ambalo linamanisha kutoa muhtasari wa maneno Fulani au kipande cha habari Fulani. Kwa kuondoa maneno ya ziada yasioweza kubadilisha ujumbe uliomo katika kipande hicho cha habari. Unapo fupisha habari yoyote lazima toa maneno ya ziada na usikose ujumbe wa habari hiyo.

Nmana ya kufupisha habari

- a) Soma kifungo cha habari chote ukifahamu vilivyo.

- b) Soma kila aya kwa makini na uandike hoja ulizopata katika kila aya za kuandika katika vidokezo.
- c) Panga vidokezo vilivyo kwa kuanza na kidokezo kinacho faa kutanguliakingine.
- d) Kisha andika mswada wako kwa kutumia maneno yako mwenyewelakini yasiyo potosha ujumbe au maana ya habari.
- e) Ikiwa katika nakala chafu, idadi ya maneno inazidi kama ulivyo pendekezwa, punguza hadi yaafikiane na idadi uliyopendekezwa katika swali.
- f) Sasa andika nakala safi na usafi udumishwe.
- g) Weka idadi ya maneno kwenye upande wa kulia katika mabano.

Muundo wa ufupisho

- a) Nakala chafu.
- b) Kichwa cha habari unayofupisha katika herufi kubwa na kipigwe kistari.
- c) Vidokezo ambavyo umepata kutokana na habari.
- d) Weka vidokezo katika aya moja na uyaeleze kwa kutumia maneno yako na usikose ujumbe.
- e) Nakala safi.
- f) Andika kichwa cha habari tena katika herufi kubwa na kipigwe kistari.
- g) Katiaka aya moja andika habari uliyofupisha hapo juu katika nakala chafu kulingana na idadi ya maneno uliopewa na usafi udumishwe.
- h) Weka idadi ya maneno katika upande wa kulia katika mabano.

Mfano

Soma habari ifuatayo kisha uifupishe katika maneno mia moja.

PANYA MTU

Palikuwepo familia iitwayo familia ya bwana Saka aliekuwa na bini wake wawili na binti wake watatu. Mke wa Saka aliitwa Sara aliyekuwa hodari kwa kupika kitoweo kilicho kuwa maridadi na kitamu sana. Kilisababisha watu kulamba vidole vyao kuonyesha kwamba kitoweo ni kitamu. Saka baba watoto alitamani kula kitoweo hicho hata kabla ya chakula cha jioni. Katika harakati za kutaka kupakuwa kabla ya wakati kuwasili, michana alisubiri wanawe waende shuleni na mkewe kwenda shambani. Alianza kuita kila jina la mtu aliyeishi pale ili kuhakikisha kwamba wote wametoweka na aingie ndani aibe kitoweo kilichoachwa kwa kutumiwa katika chakula cha mchana. Kawaida mama watoto aliporudi nyumbani kitoweo kilikuwa kimeliwa. Panya aliyekula kitoweo alikuwa ana nguvu za kunyanyuwa hata mfuniko kutoka kwenye sufuria. Familia yam zee Saka ilishangazwa na panya huyu ambaye alikuwa na nguvu tofauti na za panya wengine.

Siku moja mvulana mkuu aliwambia wanafamilia kwamba mimi panya mtu huyu nitamkamata. Lakini sitasema lini kwa wakati gani nitakapo panya hili jambo; kwani panya huyu ametega masikio yake na amepanua macho yake kusikia na kuona tunayoyapanga. Saka alimshukuru bini yake kwa hima hiyo. Saka alifanya hili ili asijulikane kwani wakimjua itakuwa aibu kubwa mno.

Usiku mmoja bini yake Saka aliutega mtego karibu na sufuria iliyokuwa ina kitoweo maridadi. Mtego huu ukamsubiri panya mtu anayewakera watu. Manane ya usiku panya mtu aliwasili na alikuwan si mwingine lakini Mzee Saka. Kwa bahati mbaya Mzee Saka alikuwa uchi wa mnyama. Alipochuchumaa karibu na mtego mbegu zake mbili za uchi ziligusa mtego na ukayabana ukiweli. Mzee Saka alihisi kama kisu ambacho kimekata mapumbu yake. Mzee mwizi huyu alipiga kelele watu nyumbani kwake

wakagutuka kutoka usingizini kuona nini lilompata baba watoto. Waliona damu zinamtiririka na mtego ukiningi'nia kwenye sehemu zake za siri. Familia ya mzee huyu ilishangazwa wakamuokoa. Lakini kila mtoto aliyetoka usingizini wimbo ulikuwa “panya mtu, panya mtu.”

NAKALA CHAFU

PANAYA MTU

VIDOKEZO

- Familia ya Mzee Saka kuwa na mama anayejua kupika kitoweo.
- Panya mtu aliyekula kitoweo
- Mtoto aliahidi kikamata panya mtu.
- Mtego uliwekwa karibu na sufuria.
- Panya mtu alikamatwa uchi damu zikimtiririka

Familia ya bwana Saka ilikuwa ina mama anayejua kupika kitoweo vizuri sana. Pakawa panya ambaye ana nguvu kama za mtu akainuwa mfuniko wa sufuria na kuurudisha. Watu walishangazwa na panya huyu. Mtoto wa Saka aliahidi kikamata panya mtu huyu na hakuambia watu wake siku na saa atakapo fanya hili jambo. Babake alimshukuru kwa sababu hakutaka kujulikana kama yeye ndiye anayeiba ni mwizi wa kitoweo. Usiku mmoja mtego uliwekwa karibu na sufuria ya kitoweo. Saka alipochuchumaa, mtego ulimbana mapumbu yake na akatoa kelele watu wa nyumbani kwake wakaamuka na kumnusuru lakini walishangaa sana na asubuhi wimbo ulikuwa panya mtu panya mtu.

(maneno 107)

NAKALA SAFI

PANYA MTU

Familia ya bwana Saka ilikuwa ina mama anayejua kupika kitoweo vizuri. Pakawa panya ambaye ana nguvu kama za mtu akainuwa mfuniko wa sufuria na kuurudisha. Watu walishangazwa na panya huyu. Mtoto wa Saka aliahidi kikamata panya mtu huyu na hakuambia watu wake siku na saa atakapo fanya hili jambo. Babake alimshukuru kwa sababu hakutaka kujulikana kama yeye ni mwizi. Usiku mmoja mtego uliwekwa karibu na sufuria ya kitoweo. Saka alipochuchumaa, mtego ulimbana mapumbu yake na akatoa kelele watu wa nyumbani kwake wakaamuka na kumnusuru lakini walishangaa sana na asubuhi wimbo ulikuwa panya mtu panya mtu.

(maneno 100)

1. Soma habari ifuatayo kisha uifupishe kwa maneno 80 ukuonyesha jinsi ya kupunguza idadi kubwa ya wafungwa magerezani.

Nchi zinazoendelea hukumbwa na matatizo mengi mathalan umaskini, kutokuwapo kwa miundo mbinu ifaayo, uongozi potofu, sera ambazo hazifai na kadhalika. Tatizo mojawapo ambalo limekuwa sugu katika mataifa mengi ni lile la mrundikano na mahabusu. Mahabusu hawa ni wengi kutokana na sababu mbili kuu.

Kwanza, kuwepo kwa nafasi ndogo katika magereza yaliyomo katika nchi fulani. Pili, swala la kuwepo kwa mahabusi wengi huweza kwenda sambamba na mrundikano wa kesi mahakamani. Hii ina maana kuwa baadhi ya hao waliyoma magerezani hawajahukumiwa rasmi kwa kuwa kesi huchukua muda mrefu kusikilizwa kutokana na muda mrefu wa kufanya upelelezi na uchunguzi unaohusika hasa katika kesi za jinai.

Muda huu unaweza kuwa mrefu kutokana na uzembe wa wanaohusika na uchunguzi na upelelezi huo. Lakini zipo kesi nyingine ambazo hazihitaji uchunguzi mrefu au wa muda mrefu ili kukamilika. Kukawizwa kwa kesi kama hizi kuishia kusota magerezani kwa wanaohusika hutokana na kutokuwako kwa uwajibikaji ufaao kwa wanaopaswa kufanya uchunguzi huo. Zipo hali ambapo kosa au uhalifu unafanyika, mkasaji au mtuhumiwa anakamatwa na ushahidi upo. Licha ya hali hii, si ajabu kumwona anayehusika akibakia gereza bila kuhukumiwa. Wengine huweza kubakia huko hata. Kwa miaka na anaishia kuthibitishwa kuwa mtuhumiwa au mshukiwa hana hatia kabisa.

Bila shaka zipo kesi nyingine ambazo ni zenye utata. Hizi ni kesi ambazo huhitaji muda kufanyiwa uchunguzi. Hata hivyo, upo umuhimu wa kuhakikisha kwamba upelelezi na uchunguzi wa kesi za aina hii una mipaka yake pia. Ni muhimu kwa kuwa ikiwa anayehusika amecheleweshwa kwa kiasi fulani haki zake kama binadamu zitakuwa zinakiukwa. Kesi ambazo hazina matatizo zinapaswa kuchangamkiwa na kumalizwa haraka. Kesi za aina hii zingemsaidia kwa kiasi kikubwa kupunguza mrundikano au idadi kubwa ya wafungwa kwenye jela zetu.

Pana umuhimu pia wa uchunguzi kufanywa ili kuhakikisha kuwa ucheleweshaji wa kesi hautokani na sababu nyinginezo kama rushwa, kisasi, utepetevu au hata uzembe. Aidha serikali inapaswa kuhakikisha wapo mahakimu na majaji wakutosha wa kuweza kusikiliza kesi kwa wakati ufaao. Ni matumaini ya wengi kuwa wanaohusika na masuala ya sheria watautilia maanani ushauri huu na kuharakisha kesi ambazo ziko wazi. Hata hivyo, ifahamike kuwa kuharakishwa huko hakupaswi kuwa msingi wa udhalilishwaji wa wanaohusika. Kwa vyovyote vile haki na sheria lazima zitawale matendo yetu.

2. Soma habari hii kisha uifupishe kwa maneno 60 ukizingatia 'Mabadiliko katika jamii.'

Dunia sasa imekuwa kijiji tu. hivyo Mabadiliko mengi bado yanaendelea kuikumba jamii yetu. Hakuna jamii inayoweza kusema kuwa haijakumbwa na mabadiliko ya aina fulani. Hata hivyo, Afrika ndio iliyoathiriwazaidi. Hii ni kwa sababu mabadiliko yanayozikumba jamii za Kiafrika ni ya upande mmoja tu; kuyapokea.

Ulimwengu wa kwanza ndio chimbuko la mabadiliko hayo. Msukumo mkubwa wa mabadiliko haya ni maendeleo ya kisayansi ambayo yamesabisha watu kuodoka nyumbani kuelekea katika miji ambako kuna mambo tofauti na yale ya kule walikotoka. Ajira nayo imesababisha mengi. Shule na taasisi nyingine zimekuwa vituo vya mchanganyo. Mazingira haya mapya katika wakati huu yameathiri sana desturi, mila na utamaduni wa watu wanaohusika kwa kuwa yanawakutanisha watu kutoka sehemu mbalimbali za dunia. Kwa bahati mbaya, katika sokomo hili, ni Mwafrika anayepoteza zaidi. Mengi yanayoingia Afrika ni utamaduni wa kimagharibi

Teknolojia ya kisasa imesaidia zaidi kuuleta utamaduni huo sebuleni mwa wengi. si ajabu kuzuka kwa aina za mavazi, mienendo na hata ndoa! Katika vurumai hii, wazazi wametupilia mbali majukumu yao. Leo inakisiwa kwamba watoto wanaoishi katika mazingira ya mijini, walio na umri wa mwaka mmoja, watakapokuwa watu wazima watakuwa na utamaduni tofauti na ule wa mababu zao walioishi miaka iliyopita. Si ajabu vijana siku hizi hawajijui hawajitambui.

Kutokana na hali hii inafikiriwa kuwa shughuli zinazowakabili watoto huko mijini ndizo hasa zinazowakosesha hata wakati wa kuketi na kuwasikiliza wazazi wao wakitambua hadithi jioni. Badala yake. Wanaketi na kusikiliza muziki, kutazama hadithi za ughaibuni au tamthilia na riwaya kutoka jamii nyingine wasiyoifahamu.

3. *Fupisha habari ifuatayo kwa maneno 100, Ukizingatia tu 'madhara ya wadudu'; (Alama 20)*

Tukizungumzia habari za wadudu mara nyingi huwa tunakusudia vile viumbe wote wadogo wanaoruka na kutambaa chini, juu ya miti na kutani na kadhalika, tangu vijidudu kama sisimizi na chawa hadi wadudu. Lakini mtaalamu wa viumbe anapozungumza kuhusu wadudu huwa anakusudia wale wadudu wenye miguu sita pekee na ambao miili yao inagawika sehemu tatu, ya kichwa, ya katikati na ya tumboni.

Katika makala haya tunahusika na hao wadudu wenye miguu sita tu. Kwa hivyo wataalamu wa viumbe wanasema buibui, kwa mfano, si mdudu kwa sababu ana miguu zaidi ya sita. Pia jongoo si mdudu, kwani ana miguu mingi. Nyoka naye, ambaye hana miguu kamwe, hahesabiwi miongoni mwa wadudu.

Kuna aina nyingi za wadudu wenye miguu sita, na hakuna mwanadamu ulimwenguni awajuaye wadudu wa aina zote. Bila shaka kuna wadudu wengine bado hawajulikani na wataalamu. Lakini tunaweza kuwagawa wote katika sehemu mbili. Sehemu ya kwanza ni ile aina ya wadudu ambao wana madhara kwa wanadamu na, ya pili, ni aina ya wadudu wenye faida chungu nzima kwa binadamu.

Tukianza na wadudu wenye madhara, na hawa pengine ndio wengi zaidi kushinda wale wenye kutuletea faida. Katika orodha ya wadudu hawa wenye madhara ni wadudu kama; Mbu, Chawa, Funza na kunguni. Wadudu hawa wananyonya damu na kuambukiza maradhi. Fedha nyingi sana zinatumiwa kila mwaka duniani katika kupambana na wadudu hawa, katika utafutaji na ununuaji wa tiba na madawa yanayoweza kuponya maradhi na kuwaangamiza wadudu. Mbu ni mdudu anayesababisha na kusambaza homa ya malaria, na pia ugonjwa wa matende.

Kuna wadudu wengine ambao hawatunyonyi damu lakini pia hueneza viini vya ugonjwa. Wadudu kama hawa ni wale wanaopenda uchafu na maskani yao makubwa kwenye takataka na uoza kama penye jaa au rundo la takataka. Nzi na Mende wapo katika wadudu wa namna hii. Mende huweza kueneza ugonjwa wa kipindupindu na Nzi huweza kueneza si kipindupindu tu bali hata tauni na ugonjwa wa Waba -kuhara damu.

Baadhi ya wadudu wana madhara makubwa sana kwa mifugo. Kwa mfano; Mbung'o huwatafuna na kuwafyonza damu wanyama na kuwadhoofisha sana na hatimaye kusababisha kifo. Inakisiwa kwamba asilimia 25 au robo ya mifugo yote ya Afrika huangamizwa na Mbung'o. Lakini mbung'o hawaangamizi mifugo tu bali wanadamu pia. Mdudu huyu mdogo anayefanana na nzi, ndiye anayeeneza ugonjwa wa malale, ambao umeenea katika sehemu nyingi za Afrika. Na tukizungumzia juu ya vijidudu vidogo vinavyohujumu mifugo tusimshau Kupe, ambaye ni mnyonyaji damu mkubwa. Ndipo watu wakampigia mfano na wakamwita kupe Yule mtu mnyonyaji apendaye kuwatumilia wenziwe na kula vitu vya bure tu ambavyo wenziwe wamevitolea jasho kubwa. Hao ni wadudu wanaodhuru na kuleta maradhi kwa wanadamu na mifugo au wanyama.

Kuna wadudu wengine wanaodhuru mimea mimea, matunda, miti na nafaka. Kuna aina ya wadudu wengi sana wanaoshambulia miti na mbao; mdudu maarufu zaidi miongoni mwa hao ni Mchwa. Wanaokula nafaka ni kama mende. Lakini kati ya wote hao labda hakuna awezaye kusababisha hasara zaidi kwa wakulima na kwa nchi kwa jumla, kama Nzige. Wadudu hawa huruka kwa makundi na kila kikundi kinapoingia nchini huonekana kama wingu la mamilioni ya wadudu wanaokula kila jani walionalo na kuacha sehemu au ardhi tupu bila ya mmea.

4. *Soma habari ifuatayo kisha uifupishe kwa maneno 70; (Alama 20)*

Hapo zamani za kale mamba na tumbili walikuwa marafiki sana. Siku moja mamba akamwambia tumbili, "siku zote mimi ndiye nijaye nchi kavu kukutembelea. Mbona wewe huji majini kunitembelea?" Tumbili akamjibu, "nitakuja vipi majini na mimi sijui kuogelea?" Mamba akamwambia "panda mgongoni

mwangu, nitakuchukua mpaka nyumbani.” Tumbili akapanda, na safari ya kwenda nyumbani kwa mamba ikaanza.

Walipofika katikati ya mto Mamba akamwambia Tumbili “Si unajua rafiki yangu Tumbili kwamba mimi nakupenda sana?” “Najua sana,” Tumbili akajibu. “Sasa kikwetu,” Mamba akaendelea “Mtu akimpenda rafikiye sana hula moyo wake akiwa na njaa. Basi tafadhali nipe moyo wako niule; nina njaa sana.” Tumbili akasema “O-ooo! Moyo wangu nimeuacha nyumbani. Unajua kikwetu mtu akienda kutembea na rafikiye ampendaye moyo wake huuacha nyumbani. Basi hebu turudi nikakuchukulie.”

Mamba mara moja akazunguka akarudi nchi kavu. Walipofika tu Tumbili akarukia mwembe mmoja uliokuwa karibu naye, akapanda mpaka juu. Huko juu akachuma embe moja kubwa akamrushia Mamba huku akimwambia, “Moyo wangu huo ndugu Mamba.” Embe likaanguka majini na Mamba kakimbia kulitafuta akidhani ni moyo wa Tumbili. Lakini bahati mbaya, Mamba alishindwa kuuona, moyo kwa sababu ya matope mengi yaliyokuweco chini ya mto. Ndiyo mpaka leo tunamwona Mamba akizama, akizuka akiutafuta moyo wa Tumbili.

5. Soma habari ifuatayo kisha uifupishe kwa maneno 80; (Alama 20)

Karibu na kijiji maarufu cha Nimirokukabala- wilayani Nakaseke, paliishi mwanamume mmoja aliyejulikana kwa jina Bwana Mudiribada Zephaniah. Na mke wake alikuwa akiitwa Bibi Musama Suzana. Familia hii haikuwa maskini wala tajiri. Ilikuwa ya wastani kiuchumi. Hata hivyo, walikuwa hawaazimwi nguo, hawaombi sukari wala chumvi kwa majirani yao. Katika familia hii kulikuwa na watoto kumi. Wasichana wakiwa watatu na wavulana saba. Kifungua mimba yaani mtoto wa kwanza kuzaliwa katika familia hii alikuwa ni msichana ilhali kitinda mimba ni mvulana. Watoto hawa walikua vizuri wakiwa wazima wa afya.

Bwana Mudiribada alikuwa mkulima maarufu sana. Mwaka wa 1995, Mudiribada ndiye aliyeshinda wakulima wote katika wilaya nzima ya Nakaseke. Shamba lake kubwa lilikuwa limejaa mimea ya aina mbalimbali na mifugo. Alikuwa na wafanyakazi chungu nzima ambao walimsaidia sana katika kazi nyingi pale shambani. Familia nzima; yaani baba, mama na watoto walikuwa wakiamka asubuhi na mapema kwenda kufanya kazi za shambani kila siku, isipokuwa Jumapili tu. Siku ya Jumapili ilikuwa siku ya kuenda kuhudhuria maombi kanisani. Watu takribani wote katika familia hii walikuwa wachamungu. Kwa hivyo, kwa mtu mchamungu ni vigumu sana kukosa maombi kanisani siku ya Jumapili. Watoto watatu walikuwa waimbaji katika kwaya ya kanisa.

Kuna shughuli nyingi sana ambazo Bw. Mudiribada alihakikisha kwamba zinafanywa ndani ya wakati ili shamba lake liweze kulete faida kubwa. Kazi ya kwanza ni kufyeka na kulima konde au shamba. Magugu yanalimwa na kungolewa, nyasi zinakusanywa na kuchomwa moto. Kazi ya pili ni kupanda. Kupanda ni kitendo cha kuweka mbegu ardhini ili ziote. Baada ya siku chache, mbegu zinaanza kuota kutoka ardhini. Kazi ya tatu ni kupalilia. Kupalilia ni kitendo cha kulima na kungoa magugu na nyasi ili mimea iweze kukua vizuri, kuchanua vizuri na kuzaa matunda na chakula. Kazi ya nne ni kumwagilia. Umwagiliaji ni kitendo cha kunyunyuzia mimea maji ili mimea hiyo iwe na maji ya kutosha ya kuiwezesha kukua vizuri.

Pia kuna kazi ya tano ya kunyunyuzia dawa na mbelea kwenye mimea. kazi ya kunyunyuzia mbolea pamoja na dawa ya kupiga vita wadudu na ugonjwa wa mimea. Mimea yenye kinga ya dawa na mbolea inakua vizuri na kunawiri. Kazi ya sita ni kuvuna. Baada ya matunda au chakula kwenye mimea kukomaa vizuri, wafanyakazi wanavuna chakula ama matunda au mazao hayo na kuyatoa shambani. Kila baada ya mazao kuvunwa shambani, mazao kama vile; mahindi, maharagwe, mtama na wimbi; yalikuwa yakipelekwa nyumbani na kuwekwa au kuhifadhiwa kwenye ghala. Mazao mengine kama vile; matunda na mboga yalikuwa yakipelekwa sokoni kuuzwa kabla ya kuharibika. Mazao mengine kama vile; Pamba, kahawa, ngano na mchele; yanaweza kuchukuliwa kuuzwa viwandani kama malighafi baada ya kuyakausha vizuri ili kutengenezea chakula, bidhaa na vifaa mbalimbali.

Kwa hivyo, Bw. Mudiribada alikuwa anaingiza pesa nyingi baada ya kuuza mazao yake sokoni. Pia alikuwa anapata chakula cha kutosha kulisha familia yake nzima.

6. Soma habari ifuatayo kisha uifupishe kwa kuonyesha jinsi mazingira huharibiwa kwa maneno

Mazingira ni hali au yale mambo yote yanayotuzunguka. Hii ina maana kwamba ardhi, mimea, miti, mito, maziwa, bahari, wanyama anga pamoja. Kabla ya kusema mengi, sisi sote tujue na hewa kwa ujumla inaunda mazingira ambamo sisi wanadamu tunaishi na kufanya shughuli zetu za kila siku.

Maisha yetu ya kila siku yanategemea mazingira tunamoishi. Kama mazingira yetu yakiharibika, bila shaka maisha yetu yataathirika, na kama mazingira yetu yakitunzwa vizuri sisi pamoja na vizazi vyetu vijavyo ndio tutanufaika. Lakini jambo la kushangaza pamoja na kuhofisha ni kwamba katika ulimwengu wa kisasa mazingira yanapata uharibifu mwingi sana. Kwa mfano, katika vita, mabomu yanayorushwa nasilaha kubwa au yale yanayodondoshwa na ndege za kijeshi, yanaharibu sana mazingira.

Kwanza mabomu hayo yanaua watu pamoja na viumbe wengine. Pili, mabomu hayo yanaharibu ardhi kwa kuitia mashimo makubwa, Tatu, mabomu hayo baada ya kulipuka yanaingiza sumu katika mazingira tunamoishi sisi binadamu na viumbe wengine.

Mbali na hayo, tukitupia macho nchi zilizoendelea tutagundua kwamba nazo zinachangia sana uharibifu wa mazingira. Hebu tuchukue mifano wa viwanda katika nchi hizi. Viwanda hivi vinatoa uchafu wenye sumu. Uchafu huu huchukuliwa na kumiminiwa kwenye sehemu mbalimbali ardhini au pengine baharini. Uchafu huo wenye sumu ukitupiwa baharini utawaua samaki pamoja na wengine ambao huishi majini. Halikadhalika, viwanda hivi hutoa moshi mbaya sana wenye sumu. Moshi huo huingia hewani na kwa kweli utadhuru viumbe wanaovuta pumzi tukiwemo sisi wanadamu.

Katika bara la Afrika na hasa katika nchi ya Uganda, uharibifu mkubwa wa mazingira unatokana na kukata miti kiholera, wananchi hutumia kuni kwa kupikia chakula. Na kwa hiyo, watu huenda porini au msituni na kukata miti ovyo eti wanakusanya kuni.

Isitoshe, katika sehemu nyingi za Uganda, watu hukata miti ovyo kwa kutengeneza makaa ya kuuzia mijini. Je, huenda ukajiuliza ya kwamba kukata miti bila mpango kuna madhara gani? Madhara ambayo yanatokana na ukataji wa miti ni mengi sana. Kwanza ukataji wa miti ni mengi sana. Kwanza ukataji wa miti husababisha mmomonyoko wa udongo hasa kwenye miteremko ya sehemu zenye milima. Pili, miti husaidia sana katika njia ambayo mvua hufanyika angani. Tatu na muhimusana miti pamoja na mimea mingine husaidia sana kuongeza kiwango cha hewa inayoitwa oksijeni ambayo sisi binadamu hutumia wakati wa kuvuta pumzi na kuishi.

Na kwa hivyo, ikiwa mazingira yanatusaidia kuishi salama, inafaa tuyatunze vyema badala ya kuyaharibu kwa namna yoyote ile. Pia katika nchi yetu, inatubidi kuchunga sana ili tusikate miti ovyo ovyo kwani miti ni muhimu kwa maisa yetu. Badala yake tujaribu kupanda miti mingine ya aina nyingi ili tuweze kuchangia kwa kutunza mazingira. Ndugu yangu, mazingira ni kama mashua tunamosafiria baharini. Mashua hii tukiipasua, sisi wenyewe tutazama majini na kupoteza maisha yetu.

7. Soma ibara hii na kisha uifupishe kwa maneno 100.

(Alama 20)

Watoto ambao hawakupata malezi bora hujifanyanyia mambo ambayo hayawapendezi watu wazima. Licha ya hayo, desturi za nchi mbalimbali pia huhitilafiana.

Katika utamaduni wa makabila mengi ya Kiafrika, watoto hawaruhusiwi kuzungumzazungumza wakati wa chakula. Hutarajiwa wale kimya kimya; ambapo katika utamaduni wa Ulaya watoto huhimizwa kusemasema wakati wa mankuli. Ukiangalia kwa undani tamaduni tofauti tofauti utagundua sababu za sheria hizo. Wazungu hupenda watoto wao wasemese ne ili eti wasionekane kuwa ni walafi wa kupenda kula; bali kwa upande wa Kiafrika mazungumzo eti husababisha kupaliwa kwa chakula.

Pia katika tamaduni zisizo na idadi, watoto hawaruhusiwi kuingiliaingilia mazungumzo ya watu wazima. Kwa hivyo, mahali wanapojadiliana wakubwa, watoto huwa kimya kabisa kama waliopigwa na bumbuwazi; lakini parde za magharibi, watoto wenye tabia ya kudakiadikia maneno kama hayo husifiwa kwa uchangamfu wao. Kinachosababisha tofauti hiyo pia ni wazi kwamba watu wa huko hutarajia akili za watoto wao kupevuka mapema maishani na hali huku kwetu wazazi huwa hawataki usabasi ambao hueneza kiini cha mazungumzo yenyewe, ambacho mara nyingi huwa ni masengenyo au matusi. Hata pengine watoto huwa hawaruhusiwi kucheza karibu na mahali penye

nong'onong'o. sababu ya sheria hii pia ni wazi, kwani vijana hawabali kutupianatupiana vijiti au mawe, na hapo huenda wakawapiga wazee wao pengine kwa ajalia au kwa makusudi, kwani wakuu hupigwa jengoni.

Malezi ya watoto wadogo ni jambo muhimu sana maana 'Mtoto umleavyo ndivyo akuavyo' na pia twajua kwamba, 'Ukicha mwana kulia mwisho utalia wewe'; na zaidi ya yote, 'Udongo upate uli maji'. Misemo hiyo yote ina lengo moja ambalo ni kumfunza motto tabia njema tangu yu mdogo kabisa.

Haba shule pana wanafunzi kutoka mazingira mbalimbali ya humu nchini na hata pengine kutoka nchi za ng'ambo. Ni rahisi sana kuwagawanyagawanya katika mafungu mengi. Wako wale wanaopenda kuwachokozachokoza wenzao. Pia kuna wale waliozoea kufanyafanya fujo kila wakati darasani, au pengine wanatukana hasa mwalimu akiwa hayupo. Pia baadhi yetu tu watoto ambao hawaoni raha wasipoibaiba vitu vya wenzao. Tukiangalia upande wa pili tutawakuta wale ambao saa zote ni watu wa kuchekekeshakekeshesha au kuimbaimba.

Tukitaka kuujenga msingi madhubuti wa maisha yetu, ni lazima tujirekebishe hivi sasa, kwani undongo bado ungali maji. Tusingojee na baadaye tukalaumu kwamba tulipitiliwa. Yatupasa tukumbuke kwamba, 'Majuto ni mjukuu, huja kinyume', na 'Usipoziba ufa, utajenga ukuta.'

8. Soma taarifa hii halafu uifupishekwa maneno100.

(Alama 20)

Kulitokea visa vitatu vya kushangaza katika kijiji chetu ambavyo sijapata kuvisahau mpaka sasa.

Ulikuwa mwaka wa elfu moja mia tisa tisini na tano ambapo ilifanyika karamu katika kijiji chetu.

Ilikuwa karamu ya kupendeza na kufurahisha iliyopelekea visa hivyo kutokea.

Karamu yenyewe ilianza asubuhi huku watu wakishughulika sana na matayarisho yaliyohitajika.

Hali ya hewa ilikuwa nzuri kwani ulikuwa wakati wa majira ya kiangaza. Wakati wa aduhuri, maarusi wakafika. Karamu yenyewe ilikuwa ni ya kufunga ndoa.

Sherehe yenyewe ilifana kwani watu wote walioitwa kuhuduria karamu hiyo walikula, wakanywa, wakatazama michezo, wakasikiliza nyimbo nzuri za kitamaduni namwishowe vijana kujumuika katika disko usiku huo. Disko ya usiku ambayo ilidumu usiku kucha, iliwafurahisha sana vijana lakini ilipelekea visa vitatu vya kushangaza kutokea.

Jinsi disko ilivyoendelea kufana, ndivyo vijana nao walivyoendelea kuiva kimapenzi.

Je, ilitokeaje? Kwanza vijana wawili, mvulana na msichana baada ya kucheza pamoja zile nyimbo za kizungu nyororo kwa muda mrefu, walia muakuelekea kichakani wakafanye mapenzi.

Pale walipoamua kulala nakujiburudisha, palikuwepo aina ya nyoka aitwayepili, ambaye ni mwenye sumu hatari. Wakati wakufanya mapenzi mvulana akamkanyaga mguu nyoka huyu. Mvulana alifikiri ni kichuguu cha mchwa akadhani amebahatika kupata mahali panapofaa pa kupigia jeki.

Sasa mvulana huyu akamtumia nyoka huyo aliyekuwa amejiviringa kama kichuguu au jiwe kwa kushindilia mguu wake ili aweze kutekeleza shughuli hiyo ya kimapenzi barabara. Mvulana alipompiga teke mara tatu nyoka huyo, nyoka huyo akamwuma kwenye kisigino na hapo mvulana akaanza kipiga mayowe. Wakati huohuo, makelele yalikuwa yanatokea mahali pawili tofauti.

Kwanza ilisikika kelele ya mvulana na msichana kutoka chooni, pili, ilisikika kelele ya mvulana na msichana kutoka shimo karibu na migomba. Zile kelele kutoka chooni zilikuwa za mvulana namsichana walioamua kufanyia mapenzi chooni. Wakati wa kukuru – kakara, sakafu ya choo ikabomoka na wapenzi hao wakajikuta chini katika mavi.

Vile vile, mvulana na msichana waliokuwa migombani wakitafuta mahali pa kufanyia mapenzi walianguka katika shimo refu lililokuwa likikusudiwa kujengwa chumba na kuwa choo.

Sasa ikaanza shughuli ya wokozi. Wakati huo sasa ulikuwa ni alfajiri. Shughuli za wokozi zilimalizika asubuhi na jambo lililowashangaza ni kwamba waliookolewa walikuwa ni njozi za wavulana na

TAFSIRI

N hali ya kugeuza maneno, sentensi au vifungu vya habari kutoka lugha Fulani hadi lugha nyingine. Kuna aina kadhaa za tafsiri kama zifuatazo;

- 1) Tafsiri sisizi au tafsiri ya neno kwa neno.
- 2) Tafsiri ya maana ya kifungu cha habari.
- 3) Tafsiri ya kufasili.
- 4) Tafsiri ya muhtasari.

Lakini hapa tutazingatia tafsiri ya maana ya kifungu wala sio tafsiri sisizi.

Mfano wa tafsiri

Tafsiri kipande cha habari kwa kutumia Kiswahili sanifu.

CHILDREN'S CRAWLING

The period for children's crawling is a discovery period for children. Much as they are not supposed to be limited of their movements to allow them discover, they are supposed to be restricted from reaching dangerous places like kitchens where charcoal stoves are kept, candles and near electric equipments like flat irons and live electric wires. The period is much loved by parents. It is when parents see their children changing into a human being because of some human activities are undertaken by the child. These children put in their mouth whatever they get. They do not mind whether they are clean or dirty, dangerous or safe. They will just eat. This is dictated by the natural development and growth process. The act of children eating whatever they come across dictates to the parents to de-warm these children at least monthly.

KUTAMBAA KWA MTOTO

Kipindi cha watoto kutambaa ni kipindi chao cha ufumbuzi. Hata kama haifai kuzuwiwa kutembea ili kuwawezesha kufumbua, wanafaa wakatazwe kufika katika nafasi ambazo ni hatari kama jikoni ambapo sigiri zinawekwa, mishumaa na zinaa za umeme za karibu kama pasi ya umeme na nyaya zilizo wazi. Kipindi hiki kinapendwa na wazazi. Ni wakati ambapo wazazi wanaona watoto wao wanageuka na kuwa binadamu. Kwa sababu kazi mojawapo za kiutu zinafanywa na watoto hawa. Wakati huu ndipo watoto huweka kila kitu kinywani na hawajali kama vitu hivi ni vichafu, visafi, salama au hatari watakula tu. Haya yote yanasababishwa na maumbile ya kukua ambayo mototo anayipitia. Kitendo cha mtoto kila akipatacho kinawashurutushwa wazazi kuwapa watoto dawa ya minyo kila baada ya mwezi.

1. Tafsiri makala ifuatayo kwa Kiswahili sanifu.

(alama 20)

At first Ikemefuna had been frightened. But he was not frightened anymore because Okonkwo was walking right behind him. Ikemefuna felt safe. Okonkwo was like a real father to him. Ikemefuna had

never liked his own father and he had forgotten him other three years but he love Okonkwo.

Suddenly one of the men walking behind Ikemefuna made a noise in his throat. His voice made Ikemefunas whole body got very cold. Ikemefuna because of being frightened, his hands shook a little as they held the pot of wine.

Ikemefuna looked back again quickly. Okonkwo was not walking behind him now. He was right at the back of the line of men.

Ikemefunas legs began to shake. He was afraid to look back again. The man behind him raised his machete quietly quickly and brought it down on Ikemefunas head. Okonkwo heard the machete hit the pot of mine.

The pot fell off Ikemefunas head and broke on the ground. Okonkwo heard Ikemefuna cry out. "My father, they have killed me", Ikemefuna cried. Ikemefuna ran towards Okonkwo.

Okonkwo was very afraid but he raised his own machete and brought it down on Ikemefunas head and killed him. Okonkwo did not want to do this. He was very afraid and he loved Ikemefuna but he thought his friends would think he was weak if he did not kill Ikemefuna.

2. Tafsiri habari hii kwa lugha ya Kiswahili sanifu.

School life is very interesting. Once you are introduced to dormitory life will not want to leave yet before you are there you can even weep your eyes out not wanting to even hear the word "dormitory". One who will complete school life without staying in dormitory, atleast for a term shall have missed something great in life. A dormitory is a class outside class.

A tiny boy going to senior one I was told i would join a boarding school. Young and powerless before my parents, I could not resist the proposal but after a week my father and I set off for school.

I was received well by teachers but all in my mind was about what was going to happen to me in that chamber hell called Dormitory. Whoever I saw before me was good as a devil according to what they could refer to as "Dorm-culture".

I don't want to take you through what happened at the beginning and what followed nor do want to tell you the usual happenings in there. One thing I want to mentor to you is that given a chance don't stay outside dormitory.

In the dormitory you will leave with people of various characters. You will meet thieves, misers, the kind, those who went their beds and many other types of people. What is most interesting to me in the dorm life was the experience the misers went through. This is even why I called a dorm "class outside classes". My immediate dorm neighbour, Kiwalabye was a very good miser. Whatever he would get immediately found its way directly into his suit case; even if was soup. What a funny boy.

One evening boys decided to teach him a memorable lesson. He had received well-prepared soup from his step mother and as usual he kept his gold in the safe place. Thereafter, he set off for preps. The teachers' reached for his suit case; turned it upside down; shook it thoroughly and placed it back. Remember he had books, clothes and everything in the case. Just imagine the kind of appearance he got on his face by the time he opened "the safe place".

3. Tafsiri habari hii kwa lugha ya Kiswahili sanifu.

The School Uniform.

Almost 96.9% of the schools in Uganda have embraced uniforms. Many schools under Nursery, primary and secondary levels have a uniform dress. Due to the similarities in the colour of the uniforms, many schools go further to design a badge with an accompanying logo or motto that they identity themselves

with “The school uniform acts as an identification of students belonging to a particular school. It enhances neatness but above all, it creates uniformity “among the students community”, says Mwalimu Kisitu Samuel, a professional teacher.

In the more affluent schools, students must have more than two sets of uniforms. A set of games uniform has to be provided as well. Having more than one uniform on the other hand, enables the students to have time to wash the dirty set before the end of the week.

According to Sheikh Ismail Monday, who preferred anonymity, schools especially those that target the well-to-do, use expensive and well-designed uniforms as a form of identity “To the student, parent and the general public, certain uniforms are regarded as a sign of class.” He said uniforms are a sign of orderliness, inspiring confidence in the students as well as the parent in the school. Likewise the good schools have corresponding smartly dressed teachers who are clean and exemplary to the students they teach.

However, in rural areas, the parents can hardly afford the payment of school fees let alone school uniforms. In addition to the fees, some parents cannot buy text books and other school requirements. In such situations, their children attend school without uniforms. A few may be able to attend dressed in the stipulated uniform.

The majority can only manage to attend wearing second hand clothes. Virtually all of them unlike their minority urban counterparts do not wear shoes to school. During the physical education lessons, the rural pupils remove their shirts and girls remain in panties, to avoid soiling their uniforms.

School uniforms have also been used to motivate students to work harder. In some schools, prefects wear different colours or fashions of uniform. This motivates children to aspire for such posts.

In some schools students wear different uniforms at “O” and “A” levels. This encourages the students to work extra hard at lower levels to be re-admitted to these schools for their “A” level.

In many boys’ schools, trousers are worn by prefects and “A” level students. All the other boys wear shorts. This also, motivates boys to work harder to get to such levels where they will wear trousers at school.

4. Tafsiri habari hii kwa lugha ya Kiswahili sanifu.

A NIGHT IN THE FOREST.

I began by laying down my rifle close by my side, as I sat against the plan tree, looking into the fire which burned brightly before the three long hours of my watch. But I had not thought of that subject more than three minutes when I found my head falling suddenly and heavily forward on my chest. ‘Ah! Ralph, Ralph,’ said I to myself in a whisper, ‘this won’t do, lad; to sleep at your post! Shame on you! If you had been on guard in time of war that would have cost you your life, supposing you had been caught in the act’.

I arose and shook myself. Then I hit my chest several times and pulled my nose and sat down again. Only a few minutes passed before the same thing happened again, so I leaped up, and mended the fires, and walked to and fro, until I felt thoroughly awake. In order to make sure that it should not happen again I walked to the edge of the circle of light and looked for some time into the dark forest. While standing thus, I felt my knees give way, as if they had been suddenly loosened, and I awoke just in time to prevent myself from falling to the ground. I must confess I was much astonished at this, for although I had often of soldiers falling asleep standing at their posts, I had never believed the thing possible.

I now became rather anxious, ‘for’ thought I, ‘if I go to sleep and the fires die down, wild beasts may come upon us and kill us before we can take up our guns. For a moment or two I thought of walking Jack and begging him to keep me company, but I remembered that his watch was to come immediately after mine. ‘No!’ said (and I said it a loud for the purpose of keeping myself awake), ‘no, I will fight this battle alone! I will repeat some lines from my favourite books. Yes. I will try to remember part of A midsummer Night’s Dream. It will be suitable to my present state.’

So I sat down with my face to the fire and my back to the palm tree, and fell sound asleep instantly! How long I lay in this condition I do not know, but I was suddenly awakened by a noise so terrible that my heart leaped as if into my throat, and my blood ran cold. For one instant I could not move; then I sprang up and attempted to seize my rifle.

The reader may imagine how I felt when I saw that it was gone! I sprang towards the fire, and grasping a lighted stick, turned round and looked fiercely into the woods in the direction the noise came from. It was grey dawn, and I could see the thing object that met my eyes was Peterkin, who stood with my rifle in his hand, laughing heartily!

I immediately turned to look at Jack, who was sitting up in the spot where he had passed the night, with a sleepy smile on his face. 'Why, what's the meaning of this?' I asked.

'Then meaning of it?' cried Peterkin, as he advanced and put the rifle in its place.

'A fine guard you are! We might have been eaten by gorillas, and you would have done nothing to save us.'

5. Tafsiiri habari ifuatayo kwa Kiswahili sanifu.

(alama 20)

HOW TALL WAS THE ROBBER?

Mr. Njau and Mr. Okwata were two shop keepers. They each had a shop in the centre of the town. The two men were very good friends. But people often laughed when they saw them walking down the road together, for while Mr. Njau was exceptionally short, Mr. Okwata was exceptionally tall. Mr. Okwata was 195cms tall, while his friend was only 135cms.

One day, the two men were talking together when a white Peugeot 504 stopped on the other side of the street. The driver got out, and started to cross the street to buy a newspaper.

Suddenly, a stranger ran forward, and pulled out a pistol.

"Give me your car keys and your wallet!" he shouted, pointing the pistol at the driver's chest.

A few moments later, the thief drove away, leaving the driver standing in the road, too dazed to speak or move.

A few minutes later, Mr. Njau and Mr. Okwata went to the police station to help the police with their inquiries. The driver went with them. At the police station sergeant Odinga showed them into his office.

"The robber was very short..." began Mr. Okwata.

"No, he wasn't, he was tall!" interrupted Mr. Njau.

"What do you say?" asked the Sergeant looking at the driver. But he was still suffering from shock.

"I - I can't remember!" he said.

The two friends began to argue, and Sergeant Odinga looked from one to the other. Just then inspector Kahara walked in. At first he listened to the argument for a few minutes, and then called for silence.

"I think I can solve this problem," he began. "It is clear that in comparison with Mr. Njau the robber was tall. But in comparison with Mr. Okwata, he was short. Can we therefore agree that one of you is very tall, and the other very short, the wanted man is probably of average height?"

The two friends were delighted at this simple solution.

IGNORANCE IS NO DEFENCE.

Once upon a time there was a group of animals who lived and worked together. Hare, their leader, was literate, but unreliable. The other animals were honest, but ignorant.

One day Hare said: "My friends, our neighbours are making good progress. They grow this, and buy that, and sell the other, while we just watch. Why don't we follow their example?"

The other animals agreed. They sold their cattle, sheep and goats to raise the money, while Hare went in search of a suitable plot of land. Within a month they had raised enough money to buy a plot, and to start construction work.

It was no accident that Hare assumed all the main responsibilities: he was the treasurer, secretary, chairman, and everything else you can think of. It was Hare who purchased the plot with the money the animals had raised, and he registered it exclusively in his name: Mr. Hare Wanakhamuna, Plot No. 10, Mabele Market.

As soon as he had so public-spiritedly performed these tasks, Hare called his colleagues, and said:

"Now, my friends, we have the plot of land, and the licence containing all our names. Let us now make bricks, and carry them to the site of our new premises."

The other animals enthusiastically agreed. Within six months, the business premises were completed. Without informing the others, Hare began to embark on a number of lucrative business ventures, buying this, and selling that, until he became quite wealthy. Within a surprisingly short time, he constructed extensions to his premises, and took on additional employees.

One day, Wangwe, a share-holder, approached Hare for some financial assistance: his wife was sick, and he wanted to take her to hospital. Hare refused, and when Wangwe tried to reason with him, ordered him to leave the premises immediately.

Filled with a mixture of rage, frustration and embarrassment, Wangwe went to inform the other share-holders about what had happened. They were all amazed at what he told them, and decided at once to send a deputation to see Hare.

They found Hare sitting in his office. The spokesman, Mr Wanjofu, demanded an explanation.

"You're wasting your time," Hare said, bluntly. "These premises are mine, and I can prove it. In fact, I advise you to leave at once, as you are trespassing."

The animals were stunned. Mr Wanjofu could not stomach this bare-faced treachery. In an instant, he had knocked Hare sprawling to the ground. Some of Hare's employees rushed in to assist him. In the fight that ensued, several were injured before the animals were finally ejected from the premises.

The animals were arrested by the police, and taken to court. In the proceedings that followed, Hare stated his case, and produced documentary evidence to prove his claim to the land and premises. It was an open-and-shut case. The animals were sentenced to seven years' imprisonment, and thirty strokes.

Back in the village, the local chief called a *baraza*. He addressed the meeting as follows:

"As the law says, ignorance is no defence. Wanjofu and his friends could not be acquitted on the grounds of ignorance. Hare exploited their ignorance, cheated them of their rightful dues, and even had them put in jail. Even today, I am sorry to say that there are still Hares among us who seek to exploit us. Do you want this to happen again?" "No!" the audience replied, with one voice.

"Then we must all learn to read and write. Education is the key to justice and progress."

METHALI 610 ZA KISWAHILI

1. Aanguaye huanguliwa.
2. Asiyekikia la mkuu, huvunjika guu.

3. Abebwaye hujikaza.
4. Adhabu ya kaburi aijua maiti.
5. Adui aangukapo, mnyanyue.
6. Adui mpende.
7. Adui wa mtu ni mtu.

8. Afadhali ya Musa kuliko ya Firauna.
9. Ahadi ni deni.
10. Ajidhaniaye amesimama, aangalie asianguke.
11. Akiba haiozi.
12. Akili ni mali.
13. Akili ni nywele kila mtu ana zake.
14. Akili nyingi huondowa maarifa.
15. Akutukanae hakuchagulii tusi.
16. Akipenda chongo huita kengeza.
17. Akufaae kwa dhiki, ndiye rafiki.
18. Akufanyiaye ubaya, mlipe wema.
19. Akupaye kisogo si mwenzio.
20. Akutendaye mtende, mche asiyekutenda.
21. Alisifuye jua, limeuangaza.
22. Aliye juu msubiri chini.
23. Aliye kando, haangukiwi na mti.
24. Aliye kupa wewe kiti (kibao) ndiye aliye nipa mimi kumbi.
25. Aliye kutwika, ndiye atakaye kutua.
26. Akufukuzae hakwambii toka.
27. Aliyekupa mkeka ndiye aliyenipa kumbesa.
28. Amani haipatikani mpaka kwa ncha ya upanga.
29. Ana hasira za mkizi.
30. Anayekuja pasi na hodi, huondoka bila ya kuaga.
31. Angurumapo simba, mcheza ni nani?
32. Aninyimaye mbazi kanipunguzia mashuzi.
33. Apewaye ndiye aongezwaye.
34. Anaejipiga mwenyewe, halii.
35. Asifuye mvuwa imemnyea.
36. Asiye kubali kushindwa si mshindani.
37. Asiye kujua, hakuthamini.
38. Asiye kuwapo na lake halipo.
39. Asiye lelewa na mamae hulelewa na ulimwengu.
40. Asiye na mengi, ana machache.
41. Asiye uliza, hanalo ajifunzalo.
42. Asiyejua maana, haambiwi maana.
43. Atangaye na jua hujuwa.
44. Atangazaye mirimo, si mwana wa ruwari (Liwali).
45. Atekaye maji mtoni hatukani mamba.
46. Avumaye baharini papa kumbe wengi wapo.
47. Baada ya dhiki faraja.
48. Bahari hailindwi.
49. Bamba na waume ni bamba, hakuna bamba la mume.
50. Bandu bandu huisha gogo.
51. Baniani mbaya, kiatu chake dawa.
52. Bendera hufuata upepo.
53. Biashara asubuhi.
54. Bilisi wa mtu ni mtu.
55. Bora kinga kuliko tiba.
56. Bora lawama kuliko fedheha.
57. Bora mchawi kuliko fitina.
58. Biashara asubuhi.
59. Bora nusu shari kuliko shari kamili.
60. Bwawa limeingia ruba.
61. Cha mtu mavi.
62. Chaka la samba, halilali nguruwe.
63. Chamlevi huliwa na mgema.
64. Chanda chema huvikwa pete.

65. Chelewa chelewa, utakuta mtoto si wako.

66. Choko mchokoe pweza, binaadamu hutomuweza.

67. Chombo cha kuzama hakina usukani.

68. Chovya - chovya yamaliza buyu la asali.

69. Chui hakumbatiwi.

70. Chururu si ndo ndo ndo.

71. Dalili ya mvua mawingu.

72. Damu nzito kuliko maji.

73. Daraja livuke ulifikapo.

74. Dawa ya moto ni moto.

75. Daraja ukilibomoa, ujue kuogelea.

76. Dau la mnyonge haliendi joshi, likienda joshi ni matakwa ya Mungu.

77. Dawa ya moto ni moto.

78. Donda ndugu halina dawa.

79. Dua ya kuku haimpati mwewe.

80. Fadhila huna, hata hisani hukumbuki?

81. Fadhila ya nyuki ni moto.

82. Fadhila ya punda ni mateke (mashuz)

83. Fahari ya macho haifilisi duka.

84. Farasi hamuwawezi, tembo mtawalishani?

85. Fata nyuki ule asali.

86. Fimbo ya mbali haiui nyoka.

87. Fumbo mfumbe mjinga, mwerevu huligangua.

88. Funika kombe mwanakharamu apite.

89. Ganda la mua la jana, chungu kaona kivuno.

90. Gome la udi, si la mnuka uvundo.

91. Haba na haba, hujaza kibaba.

92. Haki ya mtu hailiki.

93. Hakuna masika yaso mbu.

94. Hakuna msiba usio na mwenziwe.

95. Hakuna siri ya watu wawili.

96. Hakuna ziada mbovu.

97. Hala hala mti na macho.

98. Hamadi ni ilio kibindoni, na silaha ni iliyo mkononi.

99. Hapana marefu yasio na mwisho.

100. Haraka haraka haina baraka.

101. haraka haraka haina baraka.

102. Haramu yako halali kwa mwenzio.

103. Hasidi hasada.

104. Hasidi mbaya.

105. Hasira, hasara.

106. Hatua ndefu hufupisha mwendo.

107. Hauchi hauchi, unakucha.

108. Hayawi hayawi, mara huwa.

109. Heri kufa macho kuliko kufa moyo.

110. Heri kujikwa kidole kuliko ulimi.

111. Heri nitakula na nini?, kuliko nitakula nini?

112. Heri ya marama kuliko kuzama.

113. Hiari ya shinda utumwa.

114. Hogo halihogoki mpaka kwa hogo jenziwe.

115. Hucheka kovu asiye kuwa na jeraha.

116. Ila ya kikwapa, kunuka pasipo kidonda.

117. Yaliyoopita si ndwele, ganga yajayo.

118. Iliyo jaa ndiyo ipunguzwayo.
119. Imara ya jembe kaingojee shambani.
120. Jambo usilolijua, usiku wa giza.
121. Jina jema hungara gizani.
122. Jini likujualo halikuli likakwisha.
123. Jino la pembe si dawa ya pengo.
124. Jitihada haiondoi kudura.
125. Jitihadi haiondoi kudura.
126. Jogoo la shamba haliwiki mjini.
127. Jungu kuu, halikosi ukoko.
128. Jununu fununu.
129. Kafiri akufaaye, si muislamu asiye kufaa
130. Kafiri akufaye si Isilamu asiyekufa.
131. Kama hujui kufa,tazama kaburi.
132. Kama wewe wasema cha nini, mwezio asema nitakipata lini.
133. Kamba hukatika pabovu.
134. Kanga hazai ugenini.
135. Kawaida ni kama sheria.
136. Kawia ufike.
137. Kazi mbaya siyo mchezo mwema.
138. Kelele za chura hazimzuwii ng'ombe kunywa maji.
139. Kelele za mlango haziniwasi usingizi (Kelele za mlango hazimuudhi mwenye nyumba)
140. Kenda karibu na kumi.
141. Kesho kesho, kesho kiama.
142. Kiburi si maungwana.
143. Kibuzi na kibuzi hununua jahazi.
144. Kichango kuchangizana.
145. Kidole kimoja hakivunji chawa.
146. Kikulacho ki nguoni mwako.
147. Kikushindacho kukila usikitie ila.
148. Kila chombo kwa wimblile.
149. Kila mbwa hubwekea mlangoni kwao.
150. Kila mlango na ufunguwo wake.
151. Kila mtoto na koja lake.
152. Kila mtu huzikwa na kaburi lake.
153. Kila mtu na bahati yake.
154. Kila mwamba ngoma ,ngozi huivuta kwake.
155. Kila mtu hulilia mamae.
156. Kila ndege huruka kwa ubawa wake.
157. Kila shetani na mbuyu wake.
158. Kilimia kikizama kwa jua, huzuka kwa mvua, na kikizama kwa mvua, huzuka kwa jua.
159. Kilio huanza mfiwa ndipo wa mbali wakaingia.
160. Kimya kingi kina mshindo mkubwa.
161. Kinga na kinga ndipo moto uwakapo.
162. Kingiacho mjini si haramu.
163. Kinyozi hajinyoi.
164. Kinywa ni jumba la maneno.
165. Kipendacho moyo dawa.
166. Kipofu hasahau mkongojo wake.
167. Kipya kinyemi ingawa kidonda.
168. Kisebusebu na kiroho papo.
169. Kisokula mlimwengu, sera nale.

170. Kisokula mlimwengu, sera nale.

171. Kisu kimenifika mfupani.

172. Kitanda usicho kilalia hukijui kunguni wake.

173. Kitumbua kimeingia mchanga.

174. Kivuli cha fimbo hakimfichi mtu jua.

175. Kiwi cha yule ni chema cha; hata ulimwengu uwishe.

176. Kizuri chajiuza kibaya chajitembeza.

177. Konzi ya maji, haifumbatiki.

178. Konzo ya maji haifumbatiki.

179. Kosa moja haliachi mke.

180. Kozi mwandada, kulala na njaa kupenda.

181. Kuagiza kufyekeza.

182. Kuambizana kuko kusikilizana hapana.

183. Kucha M'ngu si kilemba cheupe.

184. Kuchamba kwingi, kuondoka na mavi.

185. Kufa kufaana.

186. Kufa kwa jamaa, harusi.

187. Kufa kwa mdomo, mate hutawanyika.

188. Kufanaya kosa sio kosa, kosa ni kurudia kosa.

189. Kuishi kwingi, kuona mengi.

190. Kujikwa si kuanguka, bali ni kwenda mbele.

191. Kujikwaa si kuanguka, bali ni kwenda mbele.

192. Kukopa harusi kulipa matanga.

193. Kukopa harusi, kulipa matanga.

194. Kuku havunji yai lake.

195. Kuku mgeni hakosi kamba mguuni.

196. Kula kutamu, kulima mavune.

197. Kulea mimba si kazi kazi kulea mwana.

198. Kukopa harusi, kulipa matanga.

199. Kumuashia taa kipofu ni kuharibu mafuta.

200. Kunako matanga kume kufa mtu.

201. Kunguru mwoga hukimbiza mbawa zake.

202. Kupanda mchongoma, kushuka ndio ngoma.

203. Kupata si werevu, na kukosa si ujinga.

204. Kupoteya njia ndiyo kujua njia.

205. Kurambaramba ndio kula, kunenepa kwake Mola.

206. Kusikia si kuona.

207. Kutangulia si kufika.

208. Kutoa ni moyo usambe ni utajiri.

209. Kutu kuu ni la mgeni.

210. Kuugua sio kufa.

211. Kuvuja kwa pakacha nafuu ya mchukuzi.

212. Kuzima koleo si mwisho wa uhunzi.

213. Kwa mwoga huenda kicheko na kwa shujaa huenda kilio.

214. Kweli ilio chungu, si uongo ulio mtamu.

215. Kwenda mbio siyo kufika.

216. Kwenye miti hakuna wajenzi.

217. La kuvunda halina rubani.

218. La kuvunda halina ubani.

219. Lake mtu halimtapishi bali humchefua.

220. Leo kwako, kesho kwa mwenzio.

221. Leo ni leo asemayo kesho ni mwongo.

222. Liandikwalo ndiyo liwalo.

223. Lila na fila hazitangamani.
224. Lipitalo, hupishwa .
225. Lisemwalo lipo,ikiwa halipo laja.
226. Lisilo na mkoma, hujikoma lilo.
227. Lisilokuwapo moyoni, halipo machoni.
228. Maafuu hapatilizwi.
229. Macho hayana pazia.
230. Mafahali wawili hawakai zizi moja.
231. Maiti haulizwi sanda.
232. Maji hayapandi mlima.
233. Maji hufuata mkondo.
234. Maji ukiyavuliya nguo huna budi kuyaoga.
235. Maji usiyoyafika hujui wingi wake.
236. Maji ya kifuu, bahari ya chungu.
237. Maji yakijaa hupwa.
238. Maji yakimwagika hayazoleki.
239. Maji yamenifika shingoni.
240. Majuto ni mjukuu.
241. Mali ya bahili huliwa na wadudu.
242. Mama ni mama, hata kama ni rikwama.
243. Mama nipe radhi kuishi na watu kazi.
244. Mambo kunga.
245. Manahodha wengi chombo huenda mrama.
246. Maneno makali hayavunji mfupa.
247. Maneno mazuri humtowa nyoka pangoni.
248. Maneno si mkuki.
249. Mapenzi ni kikohozi, hayawezi kufichika.
250. Masikini akipata matako hulia mbwata.
251. Masikini haokoti,akiokota huambiwa kaiba.
252. Masikini na mwanawe tajiri na mali yake.
253. Maskini hana kinyongo.
254. Mavi usioyala, wayawingiani kuku?
255. Mavi ya kale hayanuki.
256. Mbinu hufuata mwendo.
257. Mbio za sakafuni huishia ukingoni.
258. Mbiu ya mgambo ikilia kuna jambo.
259. Mchagua jembe si mkulima.
260. Mchagua nazi hupata koroma.
261. Mchagua nazi si mfuaji.
262. Mchakacho ujao, halulengwi na jiwe.
263. Mchama ago hanyeli, huenda akauya papo.
264. Mchamba kwingi mara ujitia dole.
265. Mcheke kilema hafi bila kumpata.
266. Mchele mmoja mapishi mengi.
267. Mchelea mwana kulia hulia yeye..
268. Mcheza hawi kiwete, ngoma yataka matao.
269. Mcheza kwao hutuzwa.
270. Mcheza na tope humrukia.
271. Mchezea mavi, hayaachi kumnuka.
272. Mchezea zuri, baya humfika.
273. Mchimba kisima hungia mwenyewe.
274. Mchonga mwiko hukimbiza mkono wake.
275. Mchuma janga hula na wakwao.
276. Mchumia juani, hulia kivulini.
277. Mdharau biu, hubiuka yeye.
278. Mdharau mwiba humchoma.

279. Meno ya mbwa hayaumani.
280. Mfa maji haachi kutapatapa.
281. Mfa maji hukamata maji.
282. Mficha uchi hazai.
283. Mfinyazi hulia gaeni.
284. Mfuata nyuki hakosi asali.
285. Mfukuzwa kwao hana pakwenda.
286. Mgaagaa na upwa hali ugari kande.
287. Mganga hajigangi.
288. Mgema akisifiwa tembo hulitia maji.
289. Mgeni ni kuku mweupe.
290. Mgeni njoo mwenyeji apone.
291. Mgomba haushindwi na mkunguwe.
292. Mgonjwa haulizwi uji.
293. Miye nyumba ya udongo, sihimili vishindo.
294. Mjinga akierevuka mwerevu yupo mashakani.
295. Mjinga mpe kilemba utamuona mwendowe.
296. Mjumbe hauawi.
297. Mkaidi hafaidi mpaka siku ya idi.
298. Mkamatwa na ngozi ndiye mwizi.
299. Mkamia maji hayanywi.
300. Mkamia maji hayanywi.
301. Mkataa la mkuu huvunjika guu.
302. Mkataa wengi ni mchawi.
303. Mkataa ya Musa hupata ya Firauna.
304. Mke ni nguo, mgomba kupalilia.
305. Mkono moja hauchinji ng'ombe.
306. Mkono moja haulei mwana.
307. Mkono mtupu haulambwi.
308. Mkono usioweza kuukata,ubusu.
309. Mkosa kitoweo humangiria.
310. Mkuki kwa nguruwe, kwa mwanadamu uchungu.
311. Mkulima ni mmoja walaji ni wengi.
312. Mla cha mwenziwe na chake huliwa.
313. Mla cha uchungu na tamu hakosi.
314. Mla kuku wa mwenziwe miguu humwelekea.
315. Mla mbuzi hulipa ngombe.
316. Mla mla leo mla jana kala nini?
317. Mla nawe hafi nawe ila mzaliwa nawe.
318. Mlala na maiti haachi kulia lia.
319. Mlenga jiwe kundini hajui limpataye.
320. Mlimbua nchi ni mwananchi.
321. Mnyamaa kadumbu.
322. Mnywa maji kwa mkono mmoja,Kiu yake i pale pale.
323. Moja shika, si kumi nenda urudi.
324. Moto hauzai moto.
325. Mpanda farasi wawili hupasuka msamba.
326. Mpanda ngazi hushuka.
327. Mpanda ovyo hula ovyo.
328. Mpemba akipata gogo hanyii chini.
329. Mpemba hakimbii mvua ndogo.
330. Mpende akupendae asiyekupenda achana naye.
331. Mpiga ngumi ukuta huumiza mkonowe.
332. Mpofuka ukongweni, hapotewi na njia.
333. Msafiri Kafiri.
334. Msafiri masikini ajapokuwa sultani.

335. Msasi haogopi mwiba.

336. Msema kweli hukimbiwa na rafiki zake.

337. Msema pweke hakosi.

338. Mshika kisu, hashiki makalini.

339. Mshale kwenda msituni haukupotea.

340. Mshoni hachagui nguo.

341. Msi bahati, habahatishi.

342. Msi mbele, hana nyuma.

343. Msishukuru mja, hamshukuru Molawe.

344. Msitukane wagama na ulevi ungalipo.

345. Msitukane wakunga na uzazi ungalipo.

346. Mstahimilivu hula mbivu.

347. Mtaka cha mvunguni sharti ainame.

348. Mtaka lake hasindwi.

349. Mtaka nyingi nasaba hupata mwingi msiba.

350. Mtaka unda haneni.

351. Mtaka uzuri hudhurika.

352. Mtaka yote hukosa yote.

353. Mtegemea nundu haachi kunona.

354. Mtegemea nundu, haachi konona.

355. Mtego bila ya chambo, haunasi.

356. Mtembezi hula miguu yake.

357. Mteuzi heshi tamaa.

358. Mti hauwendu ila kwa nyenzo.

359. Mtondoo haufi maji.

360. Mtoto akililia wembe mpe.

361. Mtoto umleyavyo ndivyo akuavyo.

362. Mtoto wa nyoka ni nyoka.

363. Mtu hakatai mwito, hukata aitwalo.

364. Mtu hujikuna ajipatapo.

365. Mtu huulizwa amevaani, haulizwi amekulani.

366. Mtumai cha ndugu hufa masikini.

367. Mtumi wa kunga haambiwi maana.

368. Mtumikie kafiri upate mradi wako.

369. Mtupa jongoo hutupa na mti wake.

370. Muhitaji khanithi walau kana rijaali.

371. Muiba yai leo kesho hua mwizi wa ng'ombe.

372. Mume wa mama ni baba.

373. Mungu hamfichi mnafiki.

374. Mungu si asumani.

375. Muonja asali haonji mara moja.

376. Muuza sanda, mauti kwake harusi.

377. Mvua nguo, huchutama.

378. Mvumbika changa hula mbovu.

379. Mvumbika pevu hula mbivu na mvumbika changa hula mbovu.

380. Mvungu mkeka.

381. Mvunja nchi ni mwananchi.

382. Mvuvi ajuwa pweza alipo.

383. Mwacha asili ni mtumwa.

384. Mwamba na wako hukutuma umwambiye.

385. Mwamini Mungu si mtovu.

386. Mwana maji wa kwale kufa maji mazowea.

387. Mwana mkuwa nawe ni mwenzio kama wewe.

388. Mwana simba ni simba. The child of lion is a lion.

389. Mwana wa kuku hafunzwi kuchakura.

390. Mwana wa mtu ni kizushi, akizuka, zuka naye.

391. Mwanga mpe mtoto kulea.

392. Mwangaza mbili moja humponyoka.

393. Mwanzo kokochi mwisho nazi.

394. Mwanzo wa chanzo ni chane mbili.

395. Mwanzo wa ngoma ni lele.

396. Mwapiza la nje hupata la ndani.

397. Mwekaji kisasi haambiwi mwerevu.

398. Mwenda bure si mkaa bure, huenda akaokota.

399. Mwenda mbio hujikwa kidole.

400. Mwenda omo na tezi marejeo ni ngamani.

401. Mwenda pole hajikwai.

402. Mwenda wazimu hapewi panga.

403. Mwenda wazimu hapoi, bali hupata nafuu.

404. Mwenye haja hwenda chooni.

405. Mwenye kelele hana neno.

406. Mwenye kovu usidhani kapowa.

407. Mwenye kubebwa hujikaza.

408. Mwenye kuchinja hachelei kuchuna.

409. Mwenye kuumwa na nyoka akiona jani hushtuka.

410. Mwenye macho haambiwi tazama.

411. Mwenye mdomo hapotei.

412. Mwenye nguvu mpishe.

413. Mwenye njaa hana miko.

414. Mwenye pupa hadiriki kula tamu.

415. Mwenye shibe hamjui mwenye njaa.

416. Mwenye shoka hakosi kuni.

417. Mwenye tumbo ni tumbole, angafunga mkaja.

418. Mwenzako akinyolewa wewe tia maji.

419. Mwibaji na watwana, mlifi ni mwungwana.

420. Mwili wa mwenzio ni kando ya mwilio.

421. Mwizi hushikwa na mwizi mwenziwe.

422. Mwomba chumvi huombea chunguche.

423. Mwosha hadhuru maiti.

424. Mwosha huoshwa.

425. Mwosha husitiri maiti.

426. Mzaha, mzaha, mara hutumbuka usaha.

427. Mzazi haachi ujusi.

428. Mzigo usiouweza unaubebea nini?

429. Mzigo Wa mwenzio ni kanda la usufi.

430. Mzika pembe ndiye mzua pembe.

431. Mzowe kutwaa, kutoa ni vita.

432. Mzowe vya kunyonga, vya kuchinja haviwezi.

433. Mzungu Wa kula hafundishwi mwana.

434. Nahodha wengi, chombo huenda mrama.

435. Nani kama mama?

436. Natuone ndipo twambe, kusikia Si kuona.

437. Nazi haishindani na jiwe.

438. Nazi mbovu harabu ya nzima.

439. Ndege mjanja hunaswa na tundu bovu.

440. Ndege mwigo hana mazowe.

441. Ndevu sio shani, hata beberu anazo.

442. Ndugu chungu, jirani mkungu.

443. Ndugu mwui afadhali kuwa naye.

444. Ndugu wakigombana, chukua jembe ukalime, wikipatana chukua kikapu

ukavune.

- 445. Ngoja! Ngoja? Huumiza matumbo.
- 446. Ngoma ivumayo haidumu.
- 447. Ngoma ivumayo haikawii kupasuka.
- 448. Ngoma ya kitoto, haikeshi.
- 449. Ng'ombe avunjikapo guu hurejea zizini.
- 450. Ng'ombe haelemewi na nunduye.
- 451. Ngombe wa Maskini hazai.
- 452. Ngozi ivute ili maji. (Udongo upate uli maji)
- 453. Nguo ya kuazima, Haistiri matako.
- 454. Nia njema ni tabibu, nia mbaya huharibu.
- 455. Nifae na mvua nikufae na jua.
- 456. Nimekula asali udogoni, utamu ungali gegoni.
- 457. Nimekupaka wanja, wewe wanipaka pilipili.
- 458. Nimerejesha kikombe na kisahani chake.
- 459. Njia ya muongo fupi.
- 460. Njia ya mwongo ni fupi.
- 461. Njia ya siku zote haina alama.
- 462. Nta Si asali; nalikuwa nazo Si uchungu.
- 463. Nyani haoni kundule, huliona la mwenziwe.
- 464. Nyani haoni kundule.
- 465. Nyimbo mbaya haibembelezewi mtoto.
- 466. Nyimbo ya kufunzwa haikeshi ngoma.
- 467. Nyongeza huenda kwenye chungu.
- 468. Nyota njema huonekana asubuhi.
- 469. Nyumba usiyolala ndani huijui ila

yake.

- 470. Nyumba ya udongo haihimili vishindo.
- 471. Nzi kufa juu ya kidonda Si haramu. (Jihadi ya nzi, kufa kidondani)
- 472. Ondoa dari uwezeke paa.
- 473. Pabaya pako Si pema pa mwenzako.
- 474. Padogo pako Si pakubwa pa mwenzako.
- 475. Painamapo ndipo painukapo.
- 476. Paka akiondoka, panya hutawala.
- 477. Paka hakubali kulala chali.
- 478. Paka hashibi kwa wali, matilabaye ni panya.
- 479. Paka wa nyumba haingwa.
- 480. Panapo wengi hapaharibiki neno.
- 481. Papo kwa papo kamba hukata jiwe.
- 482. Pele hupewa msi kucha.
- 483. Pema usijapo pema; ukipema Si pema tena.
- 484. Penye kuku wengi usimwage mtama.
- 485. Penye mafundi, hapakosi wanafunzi.
- 486. Penye mbaya wako, hapakosi mwema wako/na mwema wako hakosi.
- 487. Penye miti hakuna wajenzi.
- 488. Penye nia pana njia.
- 489. Penye urembo ndipo penye urimbo.
- 490. Penye wazee haliharibiki neno.
- 491. Penye wengi pana mengi.
- 492. Penye wengi pana Mungu.
- 493. Pilipili usoila, wewe inakuwashia nini?
- 494. Pole pole ndio mwendo.
- 495. Pwagu hupata pwaguzi.
- 496. Radhi ni bora kuliko mali .

497. Radhi za wazee, ni fimbo.
498. Sahani iliyofunikwa, kilichomo kimesitirika.
499. Sahau ni dawa ya Waja.
500. Samaki mmoja akioza, huoza wote.
501. Samaki mpinde angali mbichi.
502. Shida haina hodi.
503. Shida huzaa maarifa.
504. Shika! Shika! na mwenyewe uwe nyuma.
505. Shimo la ulimi mkono haufutiki.
506. Shoka lisilo mpini halichanji kuni.
507. Si kila king'aacho ni dhahabu.
508. Si kila mwenye makucha huwa simba.
509. Si Mungu mtupu na mkono wa mtu.
510. Sikio halilali na njaa.
511. Sikio halipwani kichwa. (Sikio halipiti kichwa).
512. Sikio la kufa halisikii dawa.
513. Siri ya mtungi aijuaye ni kata.
514. Sitaacha kula mkate kwa kuogopa kiungulia.
515. Siku njema huonekana asubuhi.
516. Siku utakayokwenda uchi, ndiyo siku utakayokutana na mkweo.
517. Siku ya kufa nyani, miti yote huteleza.
518. Siku za mwizi, arubaini.
519. Simba mwenda kimya (pole) ndiye mla nyama.
520. Simbiko haisimbuki ila kwa msukosuko.
521. Sio shehe bali ni shehena.
522. Siri ya maiti aijuaye muosha.
523. Sitafuga ndwele na waganga tele.
524. Sitapiki nyongo harudi haramba.
525. Subira ni ufunguo Wa faraja.
526. Sumu mpe paka, mbuzi utamdhulumu.
527. Sumu ya neno ni neno.
528. Tabia ni ngozi ya mwili.
529. Tamaa mbele, mauti nyuma.
530. Taratibu ndio mwendo.
531. Tawi kavu kuanguka si ajabu.
532. Teke la kuku halimumizi mwanawe
533. Tonga si tuwi
534. Tunda jema halikawii mtini.
535. Ucheshi wa mtoto ni anga la nyumba.
536. Ujuzi hauzeeki.
537. Uchungu wa mwana, aujue mzazi.
538. Udongo uwahi ungali maji (Udongo upate uli maji)
539. Udugu wa nazi hukutania chunguni (Udugu wa nazi hukutana pakachani)
540. Uji hajauonja, tayari ushamuunguza
541. Ukenda kwa wenye chongo, fumba lako jicho.
542. Ukimpa shubiri huchukua pima.
543. Ukimuiga tembo kunya, utapasuka Makalio.
544. Ukimwamsha alolala utalala weye.
545. Ukinyofoa mnofu, ukumbuke kuguguna mfupa.
546. Ukiona kwako kunaungua kwa mwenzako kunateketea.
547. Ukiona moshi, chini kuna moto.
548. Ukiona neno, usiposema neno, hutapatikana na neno.
549. Ukiona vinaelea, vimeundwa.

550. Ukiona zinduna, na ambari iko nyuma.

551. Ukistahi mke ndugu, huzai nae.

552. Ukitaja nyoka, shika fimbo mkononi.

553. Ukitaka kula nguruwe, chagua aliye nona.

554. Ukitaka salama ya dunia, zuia ulimi wako.

555. Ukiujua wa mbele, nina ujua wa nyuma.

556. Ukupigao ndio ukufunzao.

557. Ukuukuu wa kamba Si upya wa ukambaa.

558. Ulimi hauna mfupa.

559. Ulimi unauma kuliko meno.

560. Ulipendalo hupati, hupata ujaaliwalo.

561. Ulivyoligema, utalinywa.

562. Umeadimika kama la jogoo.

563. Umegeuka mung'unye waharibika ukubwani.

564. Umejigeuza pweza, unajipalia makaa?

565. Umekuwa bata akili kwa watoto?

566. Umekuwa nguva, huhimili kishindo?

567. Umeruka mkojo unakanyaga mavi.

568. Umoja ni nguvu na utengano ni udhaifu.

569. Unajenga kwa mwenzio na kwako kunaporomoka!!

570. Unakuja juu kama moto wa kifuu.

571. Unamlaumu mwewe, kipanga yuwesha kuku.

572. Ungalijua alacho nyuki, usingalionja asali.

573. Ushikwapo shikamana (Ukibebwa usijiachie).

574. Usiache kunanua kwa kutega.

575. Usiache mbachao kwa msala upitao.

576. Usiache tawi kabla ya kushika tawi.

577. Usiandikie mate na wino ungalipo

578. Usicheze na simba, ukamtia mkono kinywani.

579. Usijifanye kuku mweupe.

580. Usikaange mbuyu ukawaachia wenye meno

581. Usile na kipofu ukamgusa rnkono.

582. Usingombe mkwezi, nazi imeliwa na mwezi.

583. Usiniache njia panda.

584. Usinikumbushe kilio matangani.

585. Usinipake mafuta kwa nyuma ya chupa.

586. Usinivishe kilemba cha ukoka.

587. Usione simba kapigwa na mvua.

588. Usipoziba ufa utajenga ukuta.

589. Usisafirie nyota ya mwenzio.

590. Usisahau ubaharia kwa sababu ya unahodha.

591. Usishindane na Kari; Kari ni mja wa Mungu.

592. Usitukane wagama na ulevi ungalipo.

593. Usitukane wakunga na uzazi 'ungalipo.

594. Utakosa mtoto na maji ya moto.

595. Usiyavuke maji usiyoweza kuyaoga.

596. Utaula na chua kwa uvivu wa kuchagua.

597. Vita havina macho.

598. Vita si lele mama.

599. Vita vya panzi, neema ya kunguru

600. Waarabu wa pemba, hujuana kwa vilemba

601. Wache waseme.	606. Watetea ndizi, mgomba si wao.
602. Wafadhilaka wapundaka.	607. Wazuri haweshi.
603. Wagombanao ndio wapatanao.	608. Wema hauozi..
604. Watu wanahisabu nazi, wewe unahisabu makoroma.	609. Wengi wape.
605. Wapiganapo tembo wawili ziumiazo ni nyasi.	610. Zinguo la mtukufu, ni ufito.